

Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. god.

Rasim Hurem

Prelazak Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije iz zapadne Srbije u istočnu Bosnu¹⁾ i formiranje I proleterske brigade u Rudom, krajem 1941. god., podstakli su razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u ovoj oblasti. Istovremeno je, osim na Majevici, zaustavljeno, mada samo za kratko vrijeme, jačanje četničkog uticaja, koji je do tada, a naročito od

¹⁾ U ovom radu istočna Bosna je uzeta kao operativno područje na kom je djelovao Operativni štab NOP i dobrovoljačkih odreda ist. Bosne, a docnije, kada je formiran, i Oblasni komitet KPJ za ist. Bosnu. Ovo područje je ograničeno sa sjevera r. Savom od ušća Bosne do ušća Drine, sa istoka r. Drinom od ušća u Savu do sela Zemnice, zatim istočnom granicom SRBiH do izvorišta Sutjeske, sa juga linijom sedlo Čemerno — Lelija — Visočica — Bjelashnica — Ivan-sedlo, sa zapada linijom Ivan-sedlo — Fojnica — Busovača — Lašva, zatim r. Bosnom do ušća u Savu, uključujući mjesta koja leže na r. Bosni (Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda [dalje: Zb. NOR], tom IV, knj. 3, dok. 56, str. 168 [dalje: IV—3, 56/168]). Mada VŠ u svom naredenju određuje da prostor na kome Operativni štab ist. Bosne treba da djeluje »obuhvata dio između Drine — Save — Bosne i na jug do linije: sedlo Čemerno — Lelija — Visočica — Bjelashnica — Ivan-Sedlo«, ist. Bosna kao operativno područje u NOR-u prostirala se u granicama koje smo ovdje naveli.

Povremeno, prema potrebi, odstupalo se od ovog razgraničenja. Tako npr. odlukom VŠ od 14. 4. 1942. potpao je čajnički srez pod vojno rukovodstvo Glavnog štaba NOPO za Sandžak (Zb. NOR, II—3, 143/379), što je, svakako, bila privremena mjera. Jedno vrijeme, od kraja oktobra do sredine decembra 1944. g. razmatrana je mogućnost da Oblasni komitet KPJ za ist. Bosnu proširi svoje djelovanje na područje zeničkog sreza zapadno od r. Bosne i na teren na kom se u to vrijeme nalazio Vlašićki NOP odred (sektor »Travničko-Zeničkog sreza«). Za to vrijeme je partijska organizacija Vlašićkog NOP odreda bila uspostavila vezu sa Okružnim komitetom KPJ za Sarajevo. Na kraju je Pokrajinski komitet KPJ za BiH odlučio da Okružni komitet KPJ za okrug Jajce »treba da obuhvati radom sreski komitet za Zenicu i Partijsku organizaciju Vlašićkog odreda« (Arhiv Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta, Sarajevo [dalje: AIRPS], Zbirka NOR-a, kat. br. 4125, 4361, 4413, 4442).

početka novembra 1941. god., bio u porastu. Akcije ustanika bile su stalne, narodnooslobodilački partizanski odredi su jačali, a broj boraca u njima je rastao. Oslobođena je dosta velika teritorija najprije sa centrom na Romaniji, a potom u Foči, u kojoj je do kraja maja 1942. g. boravio Vrhovni štab. Prvog marta iste godine u Čajniču je formirana i II proleterska brigada.

Zbog ovakvog razvoja događaja istočna Bosna je postala predmet posebne pažnje okupatorâ. Oni su uz pomoć oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske preduzimali u dva maha vojne akcije sa ciljem da u istočnoj Bosni, odnosno istočnoj Bosni i Hercegovini, razbiju oružanu silu NOP-a i onemoguće sam pokret. Kao što je poznato, okupatori su preduzimali ove akcije (poznate kao II i III neprijateljska ofanziva) najprije u drugoj polovini januara i u februaru, a zatim u aprilu i maju 1942. g. Kao i u Lici, Dalmaciji, Crnoj Gori i Srbiji 1941. god., okupatori su se i u toku ovih poduhvata protiv NOP-a u istočnoj Bosni koristili saradnjom četnika. U istom cilju okupatori i NDH su, u prvoj polovini 1942. god., osim vojnih preduzimali i političke mjere. Jedna od tih mjerila bilo je sklapanje sporazuma između državnih organa NDH i pojedinih četničkih komandanata odnosno štabova o saradnji u borbi protiv NOP-a²).

Namjera nam je da u ovom radu ukažemo na uslove u kojima je došlo do sklapanja ovih sporazuma, da definišemo njihovu suštinu i da ocijenimo njihov uticaj na razvoj političkih prilika u istočnoj Bosni.

O sporazumima NDH — četnici nije dosad posebno pisano. Međutim, više autora se osvrtao na njih izlažući svoja zapažanja o razvoju političkih prilika u istočnoj Bosni u 1942—1943. godini ili baveći se, kao istoričari, onim pitanjima iz okvira narodnooslobodilačkog rata koja se na ovaj ili onaj način povezuju sa sporazumima³.

Prilikom izrade ovog rada osim navedene literature korištena je arhivska građa porijeklom iz raznih registratura NDH i pojedinih četničkih odreda u istočnoj Bosni. Ova građa, najvećim dijelom ne-

²) Ubuduće ćemo, sem u slučajevima koji budu zahtijevali da se postupi drukčije, upotrebljavati formulaciju »sporazumi NDH — četnici« ili samo »sporazumi«, pri čemu treba imati u vidu sporazume između državnih organa NDH i pojedinih četničkih komandanata odnosno štabova u ist. Bosni.

³) Vidi: T. Vučasinović, Ozrenski partizanski odred, Sarajevo 1950, str. 340—341, 346—348, 372, 375—376, 380—383; R. Petovar, Šesta proleterska istočnobosanska brigada, Beograd 1951, str. 13—17, 38—39, 59, 103—104; R. Čolaković, Zapisi iz oslobođilačkog rata, II, Beograd 1956, str. 31—36, 55, 91—92, 147, 193—199, 220; P. Morača, Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata, Beograd 1957, str. 26, 89—95, 308—309; S. Popović, Majevički partizani, knj. 2, Sarajevo 1961, str. 157—159, 208, 250, 350; S. Mićanović, Napad četnika na partizane na Majevici, Godišnjak Društva istoričara BiH, XII/1961, str. 177; D. Plenča, Narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji i saveznici, Istoriski glasnik, 1—4/1961, str. 17—18; Isti, Medunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata, Beograd 1962, str. 146; F. Butić — I. Jelić, Prilozi za proučavanje historije NDH u razdoblju 1942—1943. godine, Putovi revolucije, Zagreb 1963, br. 1—2, str. 345; S. Mićanović, Majevički četnici, Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika BiH, IV—V/1964—1965, str. 270—275; P. Kačavenda, Kriza četničkog pokreta Draže Mihajlovića u drugoj polovini 1942. godine, Istorija radničkog pokreta — Zbornik radova 1, Beograd 1965, str. 272—280.

objavljeni⁴), nalazi se u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (ustaško-domobraska arhiva i četnička arhiva). Nekoliko dokumenata koji potiču od njemačkih vojnih okupacionih jedinica u istočnoj Bosni i Generalnog konzulata Kraljevine Italije u Sarajevu, korištenih u ovom radu, nalazi se takođe u ustaško-domobranskoj arhivi. Dio četničke arhive, koji se odnosi na obavještajnu djelatnost četnika (BH—W), nije nam bio dostupan.

Politička i vojnička saradnja okupatorâ sa četnicima datira iz 1941. godine. Italijanski vojni komandanti i civilni funkcioniери razvijali su već od početka ustanka političku saradnju sa izvjesnim srpskim građanskim političarima u krajevima anektiranim od strane Italije i u onom dijelu NDH koji se prostirao u italijanskoj okupacionoj zoni. S vremenom je ta saradnja evoluirala do oružane saradnje italijanske okupacione vojske i četničkih odreda u borbi protiv NOP-a⁵). Takva saradnja italijanske okupacione vojske i četnika ostvarena je i u dijelu istočne Bosne koji se prostirao južno od njemačko-italijanske demarkacione linije⁶). S obzirom da je ova saradnja u literaturi dosta dobro poznata, na nju se ovom prilikom nećemo posebno osvrтati.

Saradnja njemačkog okupatora sa četnicima u Srbiji 1941. godine takođe je dobro poznata⁷). Znatno manje je poznata njegova saradnja sa četnicima na teritoriji NDH, pa prema tome i u istočnoj Bosni. Za razliku od italijanskog okupatora, koji je u potrazi za saveznikom u borbi protiv NOP-a zaigrao odmah na četničku kartu, njemački okupator u principu nije mogao da četnički pokret i četnike kao oružanu silu prepostavi ustaškom pokretu i NDH. Ostvareni uvid u arhivsku građu nije dovoljan da bismo donijeli zaključak o suštini njemačke politike u tom pogledu. Međutim, što se tiče istočne Bosne, zna se da je njemački okupator računao sa četnicima kao faktorom u borbi protiv NOP-a i u nastojanju da umiri pobunjeni narod. Ali, obim i oblici njegove saradnje sa četnicima ostali su

⁴) Nekoliko dokumenata objavljeno je u Zb. NOR, tom IV, knj. 4, 6, 9. Neki dokumenti, koji se posredno odnose na sporazume i koji su korišteni prilikom izrade ovog rada, objavljeni su u tomu II, knj. 5. Zbornika.

⁵) O ovoj saradnji v.: D. Stanisljević, Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942. godine, Istorija XX veka — Zbornik radova IV, Beograd 1962; P. Kačavenda, n. d.

⁶) Demarkaciona linija između njemačkih i italijanskih trupa na teritoriji istočne Bosne, kako ju je odredio Hitler 24. 4. 1941. g. išla je linijom: put Travnik—Visoko—Sarajevo (uključivo) — želj. pruga Sarajevo—Prača—Ustiprača—Rudo (uključujući mjesta na pruzi) — put Rudo—Priboj (uključivo), s tim što je »sve što je uključivo« trebalo da bude zaposjednuto od strane njemačkih trupa (navod prema: Dr J. Marjanović, Ustanak i narodnooslobodički pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963, str. 21). O određivanju demarkacione linije vidi i: Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, prva knjiga. Bgd. 1963, str. 33—34.

⁷) O tome v.: Dr J. Marjanović, Prilozi istoriji sukoba NOP i četnika Draže Mihajlovića u Srbiji 1941, Istorija XX veka — Zbornik radova I, Beograd 1959; Isti, Ustanak i NOP u Srbiji 1941, Beograd 1963.

do sada nedovoljno proučeni. Stiče se utisak da je njemački okupator sarađivao sa četnicima u istočnoj Bosni od slučaja do slučaja, uvek kada mu se to učinilo korisnim i na način koji mu je odgovarao. Pri tom je malo vodio računa o tome da li u datom slučaju takva saradnja odgovara interesima NDH.

I

U vođenju pregovora i sklapanju sporazuma sa četničkim komandanima u istočnoj Bosni učestvovali su njemačke okupacione vlasti i državni organi NDH. Jasno je da je za sve njih postojanje snažnog NOP-a bilo odlučujuće za prihvatanje politike međusobnog sporazumijevanja. Pa ipak, svi faktori u pregovorima — njemački okupator, NDH i četnici — tretirali su ovaj problem na svoj sopstveni način, koji je zavisio od položaja u kome se svaki od njih nalazio i specifičnih ciljeva koje je imao.

Gledište njemačkog okupatora u vezi sa pitanjem saradnje sa četnicima na području NDH, a napose na području istočne Bosne, proizlazilo je iz njegove ocjene uzroka koji su doveli do ustanka i, s tim u vezi, od ocjene uloge pojedinih organa NDH. Njemački vojni komandanti iznosili su mišljenje da je srpsko stanovništvo u NDH bilo oduvijek pod uticajem politike i prilika izvan NDH, ali da upravne vlasti NDH i pored toga »nisu ni pokušale, da ovaj živalj pridobiju za suradnju, nego su iz početka već gledale u njima samo svojeg protivnika«. Oni su smatrali da bi Srbi, mada pod uticajem NOP razjedinjeni, zahvaljujući svom mentalitetu, bili skloni da se vrate svojim kućama i žive mirnim životom pod uslovom da su niži organi NDH stvarno poštovali bezbjednost života i imetka, koja je garantovana »u više mahova od ... najviših upravnih i vojnih vlasti« NDH. Međutim, njemačke vojne vlasti su primjećivale da »ta garantija nije ... od nižih upravnih organa provedena u djelu«⁸⁾. Potvrdu ovakvog shvatanja njemačkih vojnih komandanata pružaju i neki njemački izvori. General Fortner, komandant 718-te pješadijske divizije, tražeći, jula 1942. godine, od Glaise-a fon Horstenau-a, njemačkog generala u Zagrebu, i generala Badera, zapovjednika Srbije, da mu se preda komanda nad ustaškim formacijama, konstatovao je da su ustaše u istočnoj Bosni ne samo izazivači straha već i duboke mržnje i da je njihova pojava dovoljna da čitava sela odbjegnu u šumu. Djela koja ustaše čine predstavljaju, kako Fortner ističe, najbolju propagandu protiv NDH i to naročito na teritoriji »na kojoj se predstavnici te države sada uopšte mogu održavati jedino pod zaštitom nemačkog oružja«⁹⁾.

⁸⁾ Nadzornik pješadije NDH o njemačkom gledištu na prilike u Bosni, 4. 11. 1943, kako ga je iznio pukovnik Pfaffenrodt, načelnik štaba XV plamen-skog armijskog korpusa. Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, ustaško-domobranska arhiva, kutija 81, reg. br. 1/2—1—4 (dalje: AVII 81—1/2—1—4).

⁹⁾ Nema nikakve sumnje da general Fortner pod teritorijom »na kojoj se predstavnici te države sada uopšte mogu održavati jedino pod zaštitom nemačkog oružja« podrazumijeva upravo ist. Bosnu, u kojoj je bila stacionirana njegova divizija.

Očigledno je da su njemački komandanti ekstremni nacionalizam ustaša, uperen u ovom slučaju protiv Srba, smatrali štetnim po svoje interese. Oni su već u januaru 1942. g. — kada su svoje glavne vojne operacije protiv NOP-a prenijeli iz zapadne Srbije u istočnu Bosnu i kada je istočna Bosna postala objekt njihove pacifikacije — stupili u kontakt sa Jezdimirom Dangićem, predstavnikom Privremene uprave istočne Bosne. Njihov cilj bio je da u četnicima nađu saveznika koji će im obezbijediti mirnu eksploraciju šumskih i rudnih bogatstava i industrijskih kapaciteta, kao i nesmetano komuniciranje putovima istočne Bosne¹⁰). Položaj NDH u istočnoj Bosni bio je u to vrijeme vrlo težak. Izuzev nekoliko gradova, partizani i četnici su kontrolisali čitavu istočnu Bosnu. Zato se efikasni saveznik u borbi protiv NOP-a mogao tražiti jedino u četnicima. Četnici su sa svoje strane ispunili očekivanja njemačkih komandanata. Jezdimir Dangić je odlučio da se četnici ne suprotstave njemačkoj vojsci, koja je u januaru 1942. g. preduzela akciju u istočnoj Bosni. Štoviše, on je video opasnost za srpski narod u tome što neobaviješteni pojedinci mogu da se odupru njemačkoj vojsci, »što se ni u kom slučaju nebi smelo dogoditi«¹¹). Na ovakvo držanje J. Dangića general Bader, vojni zapovjednik Srbije, odlučio je da njegove četnike ne tretira kao odmetnike, već kao ratne zarobljenike¹²). Da bi ovaj svoj postupak opravdao pred narodom, Dangić je isticao »da Nijemci mirno prolaze po svome poslu našim drumovima i da naš nesrečni i napačeni narod ne diraju«¹³).

Ovi prvi rezultati u približavanju njemačke vojne komande J. Dangiću u toku tzv. II neprijateljske ofanzive omogućili su i jednim i drugim da međusobnu saradnju zasnuju na široj osnovi. Vjerojatno je za takvu saradnju bila zainteresovana i tadašnja kvislinska vlada u okupiranoj Srbiji. Naime, drugog i trećeg februara 1942. godine održana je u Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beogradu konferencija predstavnika te vlade i Privremene uprave istočne Bosne¹⁴), uz prisustvo predstavnika njemačkih vojnih vlasti, na kojoj je razmatrana vojnička i politička situacija u istočnoj Bosni i mogućnost da se uguši NOP u ovoj oblasti. U svom izvještaju Slobodan Vraničić, koji je, najvjerovatnije, ovim razgovorima prisustvovao,

¹⁰) Albert Calisse, generalni konzul Kraljevine Italije u Sarajevu, ocijenio je ovaj pristup njemačkim komandanata kao »jedan plan, barem za sada, koji ima važiti za onaj dio Bosne, koji graniči sa Srbijom, da se postigne vojnička saradnja između obe strane, da bi se oslobođili prometni putevi...« (A. Calisse Ministarstvu vanjskih poslova, Rim, 29. 1. 1942, AVII 155a—3/5—14).

¹¹) Naredba br. 1. Gorskog štaba bosanskih četničkih odreda od 22. 1. 1942, AVII, četnička arhiva, Bosna i Hercegovina — politička akta br. 49 (dalje: BH—P—49). U ovoj naredbi J. Dangić je, između ostalog, pisao: »...jer je moje naređenje u tom pogledu potpuno jasno: treba ih (njemačke vojnike — R. H.) pustiti da produ kroz Bosnu«.

¹²) AVII 155a—3/5—14.

¹³) Naredba br. 1. Gor. štaba bos. četn. odreda od 22. 1. 1942.

¹⁴) »Na tom skupu bili su prisutni 3 člana Privremene uprave Istočne Bosne, kao i dva delegata oficira iz Bosne i 5 lica od Predsedništva srpske vlade« (Izv. Slobodana Vraničića, oficira za vezu od 8. 2. 1942, BH—X—46).

saopštava da okupator, tj. vojni zapovjednik u Srbiji, odobrava borbu četnika u istočnoj Bosni, ali da im postavlja neke svoje uslove. Predstavnici Privremene uprave su prihvatili te uslove i zatražili da im se preda uprava nad istočnom Bosnom do rijeke Bosne, uključujući i Sarajevo, s tim što bi oni priznavali postojeće odgovornosti vojnog zapovjednika Srbije u istočnoj Bosni. Vraničić ističe da je saglasnost pregovarača bila potpuna, na osnovu čega bi se moglo zaključiti, kao i na osnovu još nekih izvora¹⁵⁾, da je Dangić obećao da njemačkoj vojsci u istočnoj Bosni neće praviti nikakve smetnje i da će raditi na tome da istočnu Bosnu umiri. U slučaju da u tome uspije, zapovjednik Srbije bi poradio na tome da se istočna Bosna privremeno, za vrijeme rata, izdvoji iz NDH i stavi pod četničku upravu.

Njemački komandanti nisu ostali samo na ovako utvrđenoj saradnji sa četnicima. Oni su nastojali da se Srbima u istočnoj Bosni približe i da zadobiju njihovu naklonost. U sjevernom dijelu istočne Bosne, u tuzlanskoj oblasti, stupili su pomoću svojih povjerljivih ljudi u dodir sa pojedinim četničkim komandantima tražeći od njih da prestanu sa akcijama protiv NDH¹⁶⁾. Istovremeno, njemačka komanda u Tuzli stavljala je u zaštitu Srbe od ustaškog terora¹⁷⁾. Na drugoj strani, njemački komandanti su pokušavali da za saradnju sa Dangićem pridobiju i neke muslimanske političare iz ovog kraja. Jedan njemački viši oficir vodio je, 21. marta 1942. godine, političke razgovore sa grupom uglednih Muslimana iz Tuzle, među kojima su bili Murat-beg Zaimović, vlasnik rudnika uglja u Živinicama, Ragib Čaplijić, veliki župan u Tuzli, i Abdulah Kunosić, upravnik muslimanske zadruge. Ovaj njemački oficir tražio je od svojih sagovornika da povedu akciju izmirenja Muslimana i Srba, kao i da pomognu Dangiću u njegovoj akciji na istrebljenju komunista¹⁸⁾.

U martu 1942. godine, kada su generalni štabovi Trećeg Rajha i Kraljevine Italije privodili kraju pripreme za predstojeće vojne akcije protiv NOV u istočnoj Bosni i Hercegovini, pred njih se postavilo pitanje uloge četnika u toj akciji. Ovo pitanje je razmatrano na sastanku visokih vojnih komandanata održanom u Ljubljani 28. i 29. marta 1942. godine. Na tom sastanku potvrđeno je uvjerenje da je ustanike u istočnoj Bosni moguće dijeliti na dvije velike grupe: na komuniste i nacionaliste. Njemački vojni rukovodioci, ne smatrajući četnike svojim odlučnim neprijateljem (mada brojni podaci govore da Nijemci ni tada a ni kasnije nisu imali puno povjerenje u četnike) i, vjerovatno, pod uticajem italijanskih predstavnika na ovim razgovorima, ocijenili su da je politički oportuno pristupiti pregovorima sa četnicima u istočnoj Bosni radi zadovoljenja izvje-

¹⁵⁾ V. i: AVII 69—17/3; 72—22/1; 241—36/2—2.

¹⁶⁾ AVII 78—53/6.

¹⁷⁾ AVII 69—17/3.

¹⁸⁾ AVII 244—33/1—2.

snih njihovih zahtjeva¹⁹⁾). Na taj način bi četnici u predstojećoj akciji mogli odigrati ulogu saveznika, a u kasnjem periodu ulogu faktora smirenja i stabilizacije prilika. Vlada NDH nije se složila sa ovom procjenom i nastojala je da odvrati njemačke vojne rukovodioce od njihove namjere da razgovaraju sa četnicima u istočnoj Bosni, ali ovi ipak nisu revidirali svoje zaključke iz Ljubljane. To dokazuju mjere — političke i vojne — koje je njemački okupator preuzeo u okviru proljetne akcije 1942. god. protiv NOP-a u istočnoj Bosni, kao i držanje četnika i pročetnički orijentisanih boraca u partizanskim i, naročito, u dobrovoljačkim odredima u istočnoj Bosni za vrijeme ove akcije²⁰⁾.

Iz svega ovoga vidi se da je osnovni cilj njemačkog okupatora u istočnoj Bosni u prvoj polovini 1942. godine bio »istrebljenje komunista« i umirenje pobunjenog naroda. Tom cilju on je bio spremjan da podredi sve ostalo, a u ponekim slučajevima i tzv. suverena prava NDH u istočnoj Bosni²¹⁾. Stoga je razumljivo što je on odgovaraajuća rješenja tražio u neposrednoj političkoj akciji, zaobilazeći političke faktore NDH. Taj stav njemački okupator je zadržao i u narednim mjesecima 1942., kao i u 1943. godini, često ga isticao²²⁾ i u praksi provodio²³⁾. On je ne samo trasirao politiku pregovora, koje su docnije vodili organi NDH sa pojedinim četničkim odredima, nego je te pregovore, kako ćemo docnije pokazati, i sam vodio, često i bez znanja pomenutih organa NDH²⁴⁾.

¹⁹⁾ Saopštenje vlade NDH od 31. 3. 1942. povodom odluka donesenih u Ljubljani, AVII 134—1/8—1—4. Saopštenje, koje je »u ime hrvatske vlade« potpisao vojskovođa — doglavnik E. Kvaternik, upućeno je generalu Roatti, kom. II ital. armije, njemačkom generalu u Zagrebu, Kraljevskoj ital. vojnoj misiji u Zagrebu, Njemačkom poslanstvu u Zagrebu i Italijanskom poslanstvu u Zagrebu.

²⁰⁾ S obzirom da ove mjere, same po sebi, kao i rezultati do kojih su one dovele, ne spadaju u okvir ovog razmatranja, mi se na ovom mjestu nećemo na njih osvrnati.

²¹⁾ Ustaška nadzorna služba u Tuzli smatrala je vjerovatnim sadržaj izjave jedne povjerljive osobe njemačke obavještajne službe (šifrovano ime ove osobe bilo je X—Pet) u kojoj se, između ostalog, kaže da »Gestapo želi najužu suradnju sa svim četnicima ovoga kraja da bi se tako održao za Niemce potreban red i mir... Zapovjednik ovdašnjeg Gestapoa jedan SS častnik ... rekao je da će ako to bude potrebno u Tuzlu dovesti i četnike da je čuvaju od napada komunista, jer red i mir mora vladati ovim krajevima. Ovaj častnik izjavio je dalje da Njemačkoj oružanoj sili je sasma svejedno da li će taj red i mir u ovom dijelu osigurati četnici ili hrvatska vojska« (Zap. II dom. Zbora Ministarstvu oružanih snaga NDH 25. 4. 1943, AVII 80—9/7—1).

²²⁾ Na primjedbu Maksima Rajića, predstavnika četničkog odreda Save Denkonje, da je priznanje Hrvatske pravoslavne crkve primljeno sa radošću, ali da je do toga trebalo doći ranije, datu za vrijeme pregovora sa predstavnicima štaba 718. njem. pješ. divizije, koji su vodenici 8. 9. 1942, major Strecker je uzvratio: »Država je uvidjela da joj je potrebna dragocjena suradnja Srba. Sada treba preduzimati sve što služi redu i miru« (AVII 69—11/7—2—4).

²³⁾ U svom obavljenju Ministarstvu hrv. domobranstva od 14. 10. 1942. Ministarstvo unutr. poslova NDH je konstatovalo činjenicu da »su njemačke vojne vlasti nastojale da saradnja između četnika i naših vlasti bude što uža i jasnija...« (AVII 76—19/4).

²⁴⁾ »Velikoj Župi došlo je do znanja, da i na drugim mjestima dolazi do pregovaranja između četnika i Njemačke vojske a da naša vlasti nisu o tome ni službeno obaviještene a ni pozvane na sudjelovanje« — žalila se Velika župa Vrhbosna u svom izvještaju Predsj. vlade od 19. 9. 1942. (AVII 155—12/7—1).

Izgleda da je ustaško vođstvo NDH početkom 1942. godine počelo i samo uviđati da svoju politiku prema Srbima u okviru NDH mora koliko-toliko revidirati²⁵⁾. Ono se, po svoj prikici, u osnovi slagalo sa ocjenom njemačkog okupatora da je ignorisanje Srba u NDH tokom 1941. g. omogućilo razvitak NOP-a i u samoj Hrvatskoj i stoga počelo da vjeruje da je takva revizija neophodna ako se želi onemogućiti i iskorijeniti sam NOP.

Međutim, ustaško vođstvo je u pokušaju revizije svoje politike prema Srbima u NDH pokazalo neodlučnost i nesposobnost. Ono je bilo ograničeno šovinizmom, koji nije mogao da se pomiri sa priznjem činjenice da na teritoriji NDH žive i Srbi. Sazivanje »Hrvatskog državnog sabora« za 23. februar 1942. g. i njegova vijećanja, kao i stvaranje tzv. »Hrvatske pravoslavne crkve« nije dovelo ni do kakvih bitnih promjena.

U pitanju sporazuma sa četnicima vođstvo NDH je takođe pokazalo izvjesno kolebanje prije nego je definisalo svoju politiku.

Prve kontakte njemačkog okupatora sa četnicima u istočnoj Bosni dočekali su vojni i upravni organi NDH sa nezadovoljstvom i razočarenjem²⁶⁾. Ovi organi su se bojali promjene u stavu njemačkog okupatora prema NDH na jednoj i četnicima na drugoj strani, budući da bi svaka takva premjena značila osporavanje prava NDH i njenih organa da samo oni predstavljaju vlast u ovim krajevima i da se samo oni mogu smatrati faktorom reda i mira. Zato su budno pratili držanje njemačkih okupacionih snaga i registrovali svaki njihov kontakt sa četnicima²⁷⁾. Ali je malo podataka o tome kako je vodeća garnitura NDH reagovala na ove kontakte i na sporazumijevanje njemačkog okupatora sa četnicima na teritoriji NDH i, posebno, istočne Bosne. Osim toga, ovi podaci su protivrječni, pa je na osnovu njih teško donositi preciznije zaključke. Pozivajući se na V. Vrančića²⁸⁾, F. Butić i I. Jelić u pomenutom radu ističu da je NDH pokušala, u martu 1942, da preko V. Vrančića sklopi sporazum sa četničkim vođama Novicom Kraljevićem, Radmilom Grđićem i Dobrosavom Jevđevićem²⁹⁾. Međutim, u svom saopštenju od 31. III 1942. vlada NDH je, pozivajući se na izjavu generala Roatte »da je dr Vrančić, hrvatski delegat pri II italijanskoj armiji, saopštio da je Poglavnik imao namjeru naoružati one četničke koji su mirni«, demantovala da je učinila pokušaj da sklopi sporazum sa navedenim četničkim vođama. Štaviše, ona je demantovala i postojanje namjere da to učini.

²⁵⁾ V.: F. Butić — I. Jelić, n. d., str. 339, 343. F. Butić iznosi isto mišljenje u svom članku: O nekim problemima proučavanja NDH, Putovi revolucije, 3—4, Zagreb 1964, str. 306.

²⁶⁾ Zap. II dom. zbora u izv. od 25. 2. 1942. pisao je: »Odnosi sa njemačkom vojskom su najsrdačniji i ako u zadnje vrijeme izgleda, da je nastupila neka promjena. I oni kao da su počeli četnike smatrati redovnim borcima jedne priznate vojske i praviti od istih zarobljenike« (AVII 69—17/3).

²⁷⁾ AVII 78—53/6 i dr.

²⁸⁾ V. Vrančić, Urota protiv Hrvatske, Zagreb 1943.

²⁹⁾ F. Butić — I. Jelić, n. d., str. 345.

»Ja mogu u ime Poglavnika izričito izjaviti da Poglavnik nikad nije imao jednu takvu namjeru ... Isto tako Poglavnik a ni hrvatska vlada nisu imali namjeru niti su počinjali ma kakve pregovore sa četnicima« — pisao je E. Kvaternik^{29a}).

Ne samo da je vlada NDH u ovom saopštenju demantovala Roattu, a možda i Vrančića, nego je, osim toga, predstavnicima Trećeg Rajha i Kraljevine Italije izričito stavila do znanja da se protivi vođenju pregovora sa četnicima. Ona je izrazila sumnju u osnovanost zaključka da komunisti i nacionalisti nisu jedno te isto. Po njenom mišljenju, ustanici-nacionalisti nisu samo neprijatelji NDH. To je balkanski elemenat, koji iz najdubljeg uvjerenja »mrzi i prezire njemačko-rimsku kulturu«, a samim tim i Hrvate, kao predstražu ove kulture prema istoku. Vlada NDH je ukazivala na to da su za držanje četnika mjerodavna naređenja koja je kralj Petar II izložio u svom radio-govoru od 27. marta 1942, a u kojima se, navodno, ističe da četnici do dalnjeg treba da podese svoje držanje tako da ono ne izaziva sumnju okupatora da prikupljaju snage, vojnički se organizuju i na njegovu naredbu ponovo preduzmu akciju za protjerivanje Nijemaca i Italijana iz područja bivše Jugoslavije. Po mišljenju vlade NDH, pokazana spremnost nacionalnih četnika za pregovaranje nije ništa drugo nego provođenje u život kraljevih uputa, dakle taktika i manevr. Kao argument protiv pregovora vlada NDH je iznijela tvrdnju da su četnici, poput komunista, u službi Moskve, i, posebno, u službi Londona. Za Jezdimira Dangića — za koga se u saopštenju kaže da se izdaje za prijatelja Nijemaca i Italijana, dok istovremeno od jugoslovenske vlade u Londonu prima odlikovanje — veli se da je u novembru 1941. godine »zaključio, potpisao i održao jedan formalni ugovor sa komunistima«^{29b}).

Polazeći od svojih procjena o ciljevima četničkog pokreta, vlada NDH je odbila da pristupi pregovorima sa četnicima³⁰). Ona je isto tako otklonila od sebe svaku odgovornost zbog posljedica koje pregovori mogu imati. Međutim, žečeći ostati u toku dogadaja i ni sama ne vjerujući da će njeni razlozi odvratiti njemačke predstavnike od toga da pregovaraju sa četnicima, vlada NDH je u saopštenju upoznala svoje saveznike da će na eventualne pregovore uputiti svog neslužbenog posmatrača.

Iz izloženog je jasno da je NDH sve do kraja marta 1942. bila izričito protiv pregovora sa četnicima. Za nas je značajno da se njen protivljenje pregovorima, bez ikakve sumnje, odnosilo na istočnu Bosnu, s obzirom da su se i razgovori u Ljubljani odnosili na predstojeću akciju protiv NOP-a u istočnoj Bosni³¹).

Ali, vlada NDH ubrzo je izmijenila svoj stav u odnosu na pregovore sa četnicima. Nepun mjesec dana iza izdavanja pomenutog saopštenja, 27. aprila 1942. g., administracija NDH sklopila je sporazum sa Urošem Drenovićem, komandantom četničkog bataljona iz

^{29a)} Saopštenje vlade NDH od 31. 3. 1942, AVII 134—1/8—1—4.

^{29b)} Isto.

³⁰) »Aus diesem Grunde kann die kroatische Regierung in keine Besprechungen mit den sogenannten nationalen Cetniks eintreten« (isto).

³¹) »Dem Plan für die Aktion in Ostbosnien . . .« (isto).

okoline Mrkonjić-Grada³²). Sličan sporazum potpisana je sa Ozren-skim i Trebavskim četničkim odredom 28. maja u selu Lipcu kod Doboja. Ovo je prvi sporazum takve vrste na teritoriji istočne Bosne. Ne znamo kako je došlo do ove izmjene u stavu vlaste NDH i šta je u tom pogledu imalo odlučujući uticaj na nju. Može se kao vrlo vjerovatno uzeti da je sam tok događaja u proljeće 1942. godine uvjerio vodstvo NDH u mogućnost i svršishodnost sporazumijevanja sa četnicima. Naime, upadom ustaške Crne legije u Vlasenicu, 1. aprila, i nastupom njemačkih i ustaško-domobranskih snaga prema Rogatici, 22. aprila 1942. g., otpočele su vojne operacije protiv NOP u istočnoj Bosni³³). Za vrijeme ovih operacija četnici su svojim držanjem dokazali da nemaju namjeru da se poput partizana bore protiv okupatora i da su skloni saradnji i sporazumijevanju sa okupatorom i NDH. S druge strane, neprestane i snažne partizanske akcije u istočnoj Bosni od avgusta 1941. do aprila 1942. godine i partizansko-četnička kontrola nad najvećim dijelom istočne Bosne mogli su konačno uvjeriti njemačkog okupatora u nesposobnost NDH da zavede red u istočnoj Bosni. Razumljivo je da je NDH imala razloga da odvratí njemačkog okupatora od eventualne namjere da u cilju uspostavljanja reda i mira ustupi četnicima upravu nad istočnom Bosnom, makar i privremeno. Nije isključeno da se i zbog toga vodstvo NDH odlučilo za političke sporazume sa lokalnim četničkim komandantima, pomoću kojih bi bili zadovoljeni neki osnovni njihovi zahtjevi, garantovana njihova lojalnost NDH i tako obezbijeden potreban red i mir. Na taj način bio bi odstranjen razlog za eventualno ustupanje uprave nad istočnom Bosnom četnicima. Konačno, treba imati u vidu da su njemačke vojne vlasti u istočnoj Bosni praktično već saradivale sa četnicima, naročito u dijelu istočne Bosne koji gravitira rijeci Drini³⁴). U takvoj situaciji vodstvo NDH nije se više moglo držati po strani jer bi ga to isključilo iz toka događaja. Ono je željelo da bude subjekt u politici i da afirmiše svoju ulogu u tekućim zbivanjima, zbog čega je, vjerovatno, odlučilo da se, možda i protiv svoje volje, pokuša politički sporazumjeti sa pojedinim četničkim odredima na teritoriji NDH.

Stav četnika iz istočne Bosne prema saradnji sa okupatorima ne razlikuje se u osnovi od stava što ga je, prema istom pitanju, imao četnički pokret Draže Mihajlovića u cjelini. Taj načelni stav i praktične korake preduzimane u skladu s njim ukratko je izložio

³²) P. Kačavenda, n. d., str. 272—273.

³³) Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, I, Beograd 1963, str. 208—209.

³⁴) Mada se ovi četnici od januara—februara 1942. god. po pravilu nisu borili protiv oružanih snaga NDH, a naročito ne protiv okupatora, vojni organi NDH su ih nazivali »odmetnicima«, za razliku od četnika Trebavskog, Ozren-skog i Zeničkog odreda, koje su poslije zaključenih sporazuma tretirali kao »suborce«.

P. Kačavenda u već pomenutom radu³⁵⁾). Međutim, kada je riječ o istočnoj Bosni, valja imati u vidu neke činjenice koje ovom problemu daju donekle specifično obilježje.

Jezdimir Dangić i još neki predstavnici četničkog pokreta u istočnoj Bosni ostvarili su u januaru 1942. godine izvjesnu saradnju sa njemačkom okupacionom vojskom. U to vrijeme, sve do aprila mjeseca, četnici u istočnoj Bosni nisu vodili pregovore o saradnji sa državnim vlastima NDH³⁶⁾. Ovo je bilo u skladu sa stavom J. Dangiće prema ustaškoj NDH i njegovim zahtjevom da mu njemačke okupacione vlasti predaju upravu nad istočnom Bosnom. Kasnije ćemo vidjeti da ni provođenje u život sporazuma koje su u istočnoj Bosni zaključili neki četnički odredi sa državnim organima NDH nije teklo ni lako ni jednostavno. Sve ovo govori da ima osnova tvrdnja da je, uvezši općenito, »samo gotovo bezizlazna situacija u kojoj su se našli mogla da zblizi četnike i ustaše«³⁷⁾. Pri tom Kačavenda misli na opasnost koja je i za jedne i za druge dolazila od strane NOP.

Ali na ovom mjestu moramo istaći da NOP u istočnoj Bosni u vrijeme kada dolazi do sklapanja sporazuma, maj—juni 1942., ne samo da nije bio u porastu (kao npr. u Bosanskoj krajini u to vrijeme) nego je, naprotiv, bio u fazi svog slabljenja. Do ovog zaključka može se doći na osnovu već poznatih činjenica. Upozorićemo na neke od njih.

Otkako su u januaru 1942. g. počeli otvoreno sarađivati s njemačkim okupatorom, pa sve do polovine 1943. godine, četnici su na Romaniji »bili jedina vojnička snaga u čitavom ovom kraju... Jedini kraj na cijeloj Romaniji u kome četnici nisu imali jačeg uticaja bio je Glasinac, gdje je postojala partiskska organizacija...«³⁸⁾. Kao razloge koji su onemogućili jačanje ustanka i vojničkih akcija u Semberiji, jednom od žarišta NOP-a u istočnoj Bosni, u proljeće 1942. godine, S. Mićanović navodi činjenicu da su se četnici osnažili, zbog čega održavanje iole veće partizanske jedinice nije bilo moguće, čak i kad se ne bi uzimalo u račun prisustvo ustaških jedinica. Isto tako on kaže da »raspoloženje u narodu nije takovo da bi se, u ovom trenutku, mogao očekivati neki veći odziv« na mobilizaciju koju bi izvršilo rukovodstvo pokreta u Semberiji³⁹⁾. Što se tiče Ozrena i Majevice u to vrijeme, P. Morača je ispravno konstatovao da su »snažnija uporišta četnika« u istočnoj Bosni⁴⁰⁾. Cijeneći situaciju u

³⁵⁾ P. Kačavenda, n. d., str. 258—283, naročito 272—280.

³⁶⁾ »Dangić nema namjere sa svojim ljudima u istočnoj Bosni ratovati protiv Nijemaca i Italijana — tako je bar Nijemcima izjavio — ali po odlasku istih iz tih krajeva namjerava žestoko zaratiti sa Hrvatima — obavještavao je Hrvatski klub u Beogradu 8. 2. 1942. god. Ministarstvo vanjskih poslova NDH (AVII 241—36/2—2).

³⁷⁾ P. Kačavenda, n. d., str. 273.

³⁸⁾ R. Petovar, n. d., str. 114—115.

³⁹⁾ S. Mićanović, S Majevice i Semberije. Sarajevo 1961, str. 140.

⁴⁰⁾ P. Morača, n. d., str. 131.

toku proljeća i ljeta 1942. god., T. Vujasinović, jedan od rukovodilaca NOP-a u istočnoj Bosni, smatrao je da je ona »bivala... za nas sve teža i teža«⁴¹). Možemo, dakle, zaključiti da četnici u istočnoj Bosni nisu prihvatali sporazume zato što su bili u teškoj ili bezizlaznoj situaciji. Čak ako se i uzme u obzir da je sporazumijevanje sa okupatorima i NDH uvedeno u praksi početkom 1942. ili još ranije, kada je NOP u istočnoj Bosni bio vrlo jak, naročito u vojničkom pogledu, ostaje da utvrđimo da su sporazumi o kojima je ovdje riječ zaključeni u vrijeme kada je odnos snaga u istočnoj Bosni bio znatno izmijenjen na štetu NOP.

Osnovni razlog, pored zajedničke borbe protiv NOP, zbog kog su četnici u istočnoj Bosni sklapali sporazume sa NDH leži, po našem mišljenju, u njihovoј želji da legalizuju svoj položaj u postojećoj vojno-političkoj konstelaciji i da se na taj način uklope u nju kao ravnopravni partneri⁴².

Polazeći od pretpostavke da će u II svjetskom ratu pobijediti saveznici, od čije će volje zavisiti i unutrašnje uređenje Jugoslavije, četnici su vjerovali da je najvažnije održati se do pobjede, a onda će biti lako preuzeti vlast. Ali u uslovima jačanja NOP-a i nemovnog prestrojavanja političkih snaga, koje je nametnuo razvoj dogadaja, četnicima je bilo moguće da se do pobjede saveznika održe jedino oslanjajući se na okupatora. Četnici u istočnoj Bosni dobro su to znali⁴³). Znajući da legalizaciju moraju postići kod njemačkog okupatora, oni su se trudili da zadobiju njegovo povjerenje i simpatije⁴⁴). Ali, budući da njemački okupator, kako je naprijed rečeno, nije mogao a ni htio da četnike na teritoriji NDH prepostavi ustашkom vođstvu, to je svako legalizovanje četničkih odreda na njemačkom okupacionom području moglo da se ostvari jedino pomoću sporazuma sa odgovornim faktorima NDH, naravno, uz odgovarajuću saglasnost okupatora.

Mada je jasno da je do saradnje između ustaša i četnika pod pokroviteljstvom i uz podršku njemačkog okupatora, uvezvi općenito, došlo zbog postojanja zajedničke opasnosti, koja je proizlazila iz

⁴¹) T. Vujasinović, Kosorići iz Kusača i drugi, Beograd 1953, str. 55. »Talas četničke izdaje prelio je velika prostranstva. Grupi od nekoliko stotina naših boraca, koja se okupila oko Šeste brigade i borila u tom moru četničke izdaje i neprijateljskog nastupanja, nije drugo preostalo nego da manevriše« — pisao je dalje T. Vujasinović.

⁴²) O nastojanju D. Mihajlovića da legalizuje četnički pokret u Hercegovini i istočnoj Bosni (u dijelu koji je pripadao italijanskoj okupacionoj zoni) i sporazumima kao putu do te legalizacije piše i sam Kačavenda (P. Kačavenda, n. d., str. 260 i d.). O legalizaciji vidi i P. Morača, n. d., str. 94—95.

⁴³) Stevan Botić, ranije član Privremene uprave istočne Bosne, ovako je objašnjavao četničku politiku kada se, u julu 1942. god., vratio iz zapadne Srbije u istočnu Bosnu, dakle kada su neki četnički odredi u istočnoj Bosni već bili potpisali sporazume: »...Četnici vode mudru politiku. Komunisti su... slabi političari. Oni ne vide šta se «iza brda valja». A iza brda se valja — Engleska... Čerčil će diktirati mir. I razumije se da će se onda sjetiti i Kralja Petra i Draže i sviju četnika, i nagraditi ih za njihovu vjernu službu demokratiji. »A mi ćemo sad polako, zaključivao je Botić« (prema: R. Čolaković, n. d., str. 58).

⁴⁴) V.: P. Kačavenda, n. d., str. 277—278.

sve većih uspjeha NOP — kako na vojnom tako i na političkom polju — mora se konstatovati da je u istočnoj Bosni do te saradnje i do potpisivanja sporazuma došlo u vrijeme kada su sporazumi trebali da ozvaniče postojeće stanje stvari, postojeće političke odnose, prije nego da stvore preduslove za odstranjivanje akutne opasnosti od strane NOP-a, koja u to vrijeme nije prijetila ni jednima ni drugima.

II

Do prvih kontakta između predstavnika NDH i njemačkih vojnih vlasti s jedne i pojedinih četničkih odreda iz istočne Bosne s druge strane u cilju vođenja pregovora i sklapanja sporazuma došlo je početkom aprila 1942. g. kada su predstavnici Ozrenskog četničkog odreda ponudili pregovore štabu IV pješačke divizije u Doboju⁴⁵⁾ i kada je pop Savo Božić, komandant Trebavskog četničkog odreda, »uspao da se poveže s Nemcima« i otpočne razgovore o primirju⁴⁶⁾. U isto vrijeme su trojica emisara Gestapoa išli na Majevicu i тамо razgovarali sa Radivojem Kerovićem⁴⁷⁾. Kako se vidi, inicijativa za ostvarenje ovih kontakta dolazila je uglavnom od strane četnika, a organi NDH su je prihvatali⁴⁸⁾. U početku su ovi organi stajali na stanovištu da je indirektna saradnja sa četnicima preporučljiva pod uslovom da ovi priznaju NDH i pokoravaju joj se, uz izričitu napomenu da ovaj stav vrijedi i izvan italijanske okupacione zone⁴⁹⁾. Predstavnici Ozrenskog četničkog odreda i Majevičke grupe četnika bili su tokom maja upoznati sa uslovima pod kojima bi hrvatske državne vlasti bile spremne da na miran način likvidiraju sukobe⁵⁰⁾. Ovi uslovi su najvjerovalnije formulirani na bazi gore iznesenog stanovišta o priznanju NDH. Docnije je Glavni stan poglavnika (GSP) izdao povjerljivo uputstvo ustaškim organizacijama i vojnim komandantima za postupak u pregovorima sa četnicima. U tom uputstvu se, između ostalog, kaže da treba u načelu svugdje prihvati ponudu četnika za pregovore, da sa četnicima treba sarađivati sve dok postoji opasnost od partizana i u tu svrhu im dozvoliti da zadrže oružje i prema potrebi davati im municiju. Sa svoje strane četnici treba da priznaju NDH i poglavnika⁵¹⁾.

⁴⁵⁾ Zb. NOR, IV—4, 118/312—313; Depeša II domobr. zbora Ministarstvu hrv. domobranstva 6. 4. 1942, AVII 174—60/5—1.

⁴⁶⁾ T. Vujsasinović, Ozr. partiz. odred, str. 346.

⁴⁷⁾ Isto, str. 340—341. »...Kerović je jedan od inicijatora tzv. primirja na Majevici, tj. sporazuma sa okupatorom o saradnji protiv NOP-a. On je povezan s Tuzlanskom čarsjom i Gestapoom, a ima izvjestan uticaj među bogatijim seljacima na Majevici« (R. Čolaković, n. d., str. 147).

⁴⁸⁾ Sedmog aprila je Krilno oružn. zapovjedništvo Doboј pisalo da je zapovjednik 4. pješ. divizije »sasušao parlamentare (Ozrenskog četn. odreda — R. H.) i predložio izvješće Mindomu« (AVII 174—60/5—1).

⁴⁹⁾ Izv. Vrhovnog oružničkog zapovjedništva od 8. 6. 1942, AVII 52—40/1—3—22.

⁵⁰⁾ BH—X—903, 480. Moguće je da su sa tim uslovima bili upoznati i drugi četnički odredi, pogotovo kada se ima u vidu da je 27. 4. 1942. sklopljen sporazum sa Urošem Drenovićem u Mrkonjić-Gradu.

⁵¹⁾ Zb. NOR, II—5, 63/168.

Na ovoj osnovi vođeni su pregovori i zaključen je ugovor o saradnji između »predstavnika državne vlasti Nezavisne Države Hrvatske« i predstavnika Ozrenskog i Trebavskog četničkog odreda⁵²⁾. Sporazum su potpisali s jedne strane: dr Milan Badovinac, veliki župan pri Predsjedništvu vlade, pukovnik Bogdan Majetić, zapovjednik IV pješačke divizije Dobojski, i ustaški potpukovnik Ivan Šojat, a sa druge: Cvijetin Todić, komandant, Cvijetin Đurić, načelnik štaba, i Branko Stakić, savjetnik štaba Ozrenskog četničkog odreda, zatim Savo Božić, komandant, Petar Arnautović, načelnik štaba, i Đuro Milošević, savjetnik štaba Trebavskog četničkog odreda⁵³⁾. Sporazum je potpisana u selu Lipcu, u blizini Doboja, 28. maja 1942. godine.

Prema odredbama ovog sporazuma, četnici Ozrenskog i Trebavskog odreda »priznaju Vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske i kao njeni državljanini izrazuju lojalnost i odanost njenom poglavaru, Po-glavniku i privrženost Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«. Oni prekidaju sva neprijateljstva prema vojnim i građanskim vlastima NDH, koje će na označenoj teritoriji uspostaviti svoju redovnu vlast i upravu, u čemu će je četnici u svakom pogledu pomoći. Komandanti četničkih odreda, odnosno opštinske vlasti koje će oni imenovati, vršiće »za vrijeme trajanja iznimnog stanja« samoupravnu vlast na opisanom području, a pod kontrolom vlasti NDH. U cilju vođenja zajedničke borbe protiv partizana, četnici će zadržati svoje oružje, a ako se pokaže potreba, državne vlasti NDH će ih snabdjeti municijom. Osim ovih osnovnih sporazum sadrži i odredbe po kojima se četnici koji budu ranjeni u borbama sa partizanima mogu liječiti u bolnicama i ambulantama kao i pripadnici oružanih snaga NDH, da četnici, ako se istaknu u borbi, mogu dobiti nagrade i odlikovanja, da se porodicama četnika poginulih u borbi protiv partizana dodijeli potpora od strane države. Takođe je određeno da stanovništvo navedenih područja ima u pogledu ishrane ista prava kao i ostali državljanini, da mu se, ako za to ima prepоруку četničkih komandanata, dozvoli zaposlenje na državnim i drugim javnim radovima, kao i kretanje i razmjena dobara. Preostale odredbe ovog sporazuma regulišu način na koji će se kontrolisati bespravno nošenje oružja, zatim materijalnu zaštitu porodica čiji se hraniovi nalaze u njemačkom zaroblje-

⁵²⁾ Kao pripadnike Ozrenskog četničkog odreda sporazum tretira četnike područja koje je ograničeno sa zapada r. Bosnom od ušća Spreče do ušća Krivaje, sa sjevera rijekom Sprečom do granice opštine Puračić, sa juga Krivajom od ušća do sela Podvolujak, zatim linijom sela Trnić—Podstoga—Hadžići—Miljevići—Cvijanovići—Bare, uključivo i sela do rijeke Krivaje, sa istoka linijom s. Vukovina—Pribitkovici—Lozna—Orahovica—Muslimansko Milino Selo—Sižje, uključivo i sela do rijeke Spreče. Kao pripadnici Trebavskog odreda tretirani su četnici sa područja koje je ograničeno sa zapada r. Bosnom od ušća r. Spreče do s. Tarevci, sa sjevera linijom s. Tarevci—Simići—Skugrić Gornji—Skugrić Donji—Krečane, uključivo sela, sa istoka linijom s. Rajska—Srpska Zelija—Škipovac—Lukavica, uključivo i sela, sa juga linijom s. Kostajnica—Stanić Rijeka—Lukavica, uključivo i sela (Zapisnik o zaključenju ugovora o saradnji sastavljen u selu Lipcu 28.5. 1942, AVII 81—5/4—1).

⁵³⁾ Savo Božić, Petar Arnautović i Đuro Milošević su potpisali Zapisnik i kao opunomoćenici četničkog odreda »Kralj Petar II«.

ništvu, a nisu pripadali partizanima, vraćanje ljudi odvedenih u logore i izdavanje potpora njihovim porodicama, vraćanje izbjeglica svojim kućama, te eventualna zamjena novca.

Posebnom odredbom je utvrđeno da će četnici dobrovoljno učestvovati u suzbijanju i uništavanju partizana zajedno sa oružanom snagom NDH. Pri tom četnički komandanti treba da komanduju svojim jedinicama, ali pod opštom komandom zapovjednika oružane sile NDH. Četnicima je ugovorom omogućeno da vode samostalne akcije protiv partizana uz obavezu da o ovim akcijama blagovremeno obavijeste zapovjednika hrvatske oružane snage⁵⁴⁾.

Ovaj sporazum zaključen je bez znanja i uticaja štaba 718-te njemačke divizije⁵⁵⁾). Komandant divizije general Fortner nije ovaj sporazum prihvatio smatrajući da on u više svojih odredaba protivurječi naredbama komandujućeg generala i zapovjednika Srbije generala Badera i zadacima 718-te divizije. On je iznio rezerve prema ovom sporazumu, naročito u odnosu na njegovu odredbu kojom se četnicima dozvoljava da zadrže svoje oružje, a zatim prema odredbama kojima se četničkim komandantima daje pravo vlasti, obezbjeđuje snabdijevanje četničkih odreda municijom, prepusta četničkim vođama samostalna komanda nad četničkim odredima i dozvoljava vođenje samostalnih akcija protiv partizana. Vrlo je vjerovatno da je general Fortner smatrao da ovakav sporazum nije prihvatljiv jer četnicima ostavlja mogućnost da preduzimaju vojničke akcije za koje nisu obezbijedene garancije da će biti uvijek u skladu sa interesima njemačkih okupacionih trupa⁵⁶⁾). On je izrazio mišljenje da se ugovori sa četnicima ili ustanicima u operacionom području 718-te divizije mogu zaključivati samo na bazi predaje oružja, u kom slučaju bi divizija, kada se ukaže potreba, bila spremna da naoruža čvrsto organizovane i isto tako čvrsto privržene četničke odrede, koji bi bili pod njemačkom komandom, a služili za samozaštitu u područjima gdje ima partizana.

Smatrajući, između ostalog, da ni službeni krugovi NDH a ni četnici nisu trenutno u mogućnosti da provedu u život odredbe jednog ovakvog sporazuma i želeći da ubuduće izbjegne sklapanje sličnih sporazuma, Fortner je odlučio da se ugovori sa četnicima u operacionom području 718-te divizije mogu ubuduće sklapati samo poslije prethodnog sporazuma sa Divizijom i poslije njenog izričitog odobrenja i uz prisustvo njenog predstavnika⁵⁷⁾.

⁵⁴⁾ Zapisnik sastavljen u selu Lipcu 28. 5. 1942, AVII 81—5/4—1.

⁵⁵⁾ Fortner njemačkom generalu u Zagrebu 8. 6. 1942, AVII 76—49/2--2—3. »... ist die Division weder um die Genehmigung zur Durchführung dieser Verhandlungen gebeten worden, noch überhaupt von der Absicht der Durchführung solcher Verhandlungen rechtzeitig verständigt worden. Die Division ist auch nicht gebeten worden, einer Vertreter zu diesem Verhandlungen zu entsenden, konnte also auf die Verhandlungen gar keinen Einfluss nehmen«.

⁵⁶⁾ »... Es erscheint deshalb ausserordentlich gefährlich, den Cetniks die Waffen zu überlassen oder gar noch Munition dazu zu liefern« (isto).

⁵⁷⁾ »Es ist verboten, ohne Befehl der Division selbstständig mit Aufständischen oder Cetniks zu verhandeln« (isto). Osim njemačkom generalu u Zagrebu i, preko njega, vlasti NDH, te komandujućem generalu i zapovjedniku Srbije gen. Baderu, Fortner je pomenuto pismo uputio i hrv. generalu kod 718. njem. pješ. divizije.

I pored ovakvog stava generala Fortnera, organi NDH su 14. juna 1942. godine sklopili u Zenici istovjetan sporazum sa Zeničkim četničkim odredom⁵⁸). Zapisnik o tome potpisali su i ovoga puta dr Milan Badovinac i Ivan Šojat, a pored njih još i pukovnik Anton Prohaska, zamjenik zapovjednika III domobranskog zbora. Sa četničke strane sporazum su potpisali: Golub Mitrović, komandant, Jovo Lakić, zamjenik komandanta, Vojislav Balać, načelnik štaba, i Petar Miliša, pomoćnik načelnika štaba Odreda, te Jovo Iličić, komandir I čete⁵⁹). Niko ispred štaba 718-te njemačke divizije nije potpisao ovaj Zapisnik. Nije poznato da li je štab Divizije dao svoju saglasnost za potpisivanje ovog sporazuma niti da li je neko u njegovo ime bio prisutan prilikom njegovog potpisivanja.

Razgovori o saradnji između državnih organa NDH i štaba 718-te divizije s jedne i predstavnika majevičkih četnika s druge strane vodeni su od aprila do jula 1942. godine. Oni nisu završeni potpisivanjem sporazuma o saradnji poput onog sa ozrenskim i trebavskim, te zeničkim četnicima, ali je postignut sporazum o primirju, poslije čega su pregovori nastavljeni.

Primirje je sklopljeno 30. maja 1942. u Loparama. U ime vojnih vlasti NDH Zapisnik o primirju potpisao je zastupnik zapovjednika III pješačke divizije pukovnik Grbić, a u ime četnika Radivoje Kerović, komandant, i Vukašin Subotić, načelnik štaba Majevičke grupe četnika, zatim Đuro Bižić, komandant Drinskog bataljona, Aco Medunić, komandant Brčanskog bataljona, Ilija Gajić, komandant Planinskog bataljona, Ivan Petrović, poručnik, i Mirko Đukanović, adutant komandanta grupe. Prema sporazumu o primirju, ni jedna strana nije ubuduće smjela vršiti ofanzivne akcije na teritoriji Majevičke grupe četnika⁶⁰). U slučaju da sa bilo koje strane dođe do samovoljnog napada, suprotna strana će reagovati samo na onom mjestu na kome je taj napad uslijedio. Putove na ovom području moći će koristiti obje strane, ali se ni sa jedne strane ne smiju vršiti pokreti trupa u cilju zaposjedanja novih uporišta.

Osim što je sklopljeno primirje, obje strane izrazile su spremnost da povedu pregovore za zaključenje sporazuma najkasnije za 15 dana. Predstavnici NDH predočili su predstavnicima Majevičke grupe

⁵⁸) Područje Zeničkog četničkog odreda ograničeno je ovim sporazumom linijom koja ide od Zavidovića, isključujući varoš, desnom obalom Bosne do ušća potoka Bistričaka u Bosnu, uključujući s. Šerići, potokom Bistričak prema selu Bistrici, uključujući selo Osojnica, s. Vjetrenica, želj. stanica Busovača prema s. Busovači, isključujući samo selo, glavnim drumom do Kiseljaka, isključujući Kiseljak, rijekom Fojnicom, isključujući Visoko, r. Bosnom do Kakanja pa na s. Tarčin uključivo, pravac s. Vukanovići, isključujući s. Suha, želj. prugom do s. Kamenice, Žedni Vrh Kosa, Careva Čuprija na Krivaji, a na sjeveru južnom granicom Ozrenskog četničkog odreda (prepis Zapisnika sastavljenog 14. 6. 1942. u Zenici između predstavnika drž. vlasti NDH i predstavnika Zeničkog četničkog odreda, AVII 81—16/4—1—2).

⁵⁹) Isto.

⁶⁰) Ta teritorija je ograničena sa istoka Drinom, sa sjevera Savom do Brčkog, s. G. Žabari, sa zapada linijom s. G. Žabari—Bijela—Srebrnik—Tinja—Bistarac, na jugu linijom s. Bistarac G. Tuzla—put Tuzla—Zvornik isključivo sa Zvornikom zaključno (Zapisnik o toku pregovora održanih 30. 5. 1942. u Loparama, BH—X—480).

četnika uslove pregovora, koje smo ranije pomenuli na što su ovi iznijeli svoj stav prema tim uslovima. Oni su izjavili da su četnici sami izborili svoje oslobođenje i da će ga sami štititi. Zato će zadržati svoje oružje čak i ako se postigne sporazum o saradnji, kao garanciju da će se poštovati nagoviještena ravnopravnost Srba. Oni su, takođe, izjavili da će na svom području obezbijediti »red i poređak« i da svoje oružje neće upotrijebiti u borbi protiv okupatora i »regularne Hrvatske vojske«. Što se tiče borbe protiv partizana, izjavili su da su je i dotad beskompromisno vodili, da je to njihova stvar i da za to ne traže nikakvu nagradu niti priznanje. Svoju potpunu lojalnost prema NDH i predaju oružja uslovili su razoružanjem Hadžiefendićeve legije i milicije⁶¹⁾, povlačenjem domobranske vojske iz svih muslimanskih sela, puštanjem na slobodu svih Srba Bosanaca iz zatvora, zatočeništva i zarobljeništva, bilo da su u zemlji ili u inostranstvu, te postavljanjem Srba u upravnu i sudsku službu u Tuzli, Brčkom, Bijeljini i Zvorniku u onom broju »koji odgovara njihovoj brojnoj jačini za dotično mjesto«⁶²⁾.

Pregovori za zaključenje sporazuma održani su 15. juna u Loparama. Njima je u svojstvu opunomoćenog predstavnika 718-te divizije prisustvovao potpukovnik Wüst⁶³⁾. Ali ovi pregovori su prekinuti, a da nisu donijeli očekivane rezultate. Ocijenivši da su trenutne mogućnosti za postizanje sporazuma minimalne, Glavni stan poglavnika odlučio je da ubuduće u ovoj stvari ne preduzima inicijativu, ali da eventualne inicijative sa četničke strane treba prihvatići. Za to vrijeme treba nastojati da se održi situacija stvorena na Majevici poslije pregovora od 15. juna i kloniti se neodgovornih postupaka, koji bi mogli izazvati četnike na preduzimanje novih akcija⁶⁴⁾.

Međutim, štab 718-te divizije učinio je sa svoje strane još jedan pokušaj da se sporazumi sa majevičkim četnicima. U tom cilju su vođeni razgovori 18. jula u Tuzli. Potpukovnik Wüst, koji je zastupao 718-tu diviziju, izvršio je pritisak na četničke predstavnike u nadi da će ih na taj način prisiliti na popuštanje. On je izjavio da je njemačka vojska pozvana da čuva i pomaže NDH i da po svaku cijenu održi u NDH red i mir. Stoga da će uništiti svakoga ko bude radio protiv NDH i dovodio u pitanje red i mir u njoj. Predstavnici majevičkih četnika ostali su kod uslova koje su postavili u razgovorima 15. juna. Štaviše, oni su ih proširili novim zahtjevima, koji su imali za cilj ne samo obezbjeđenje jednakih građanskih i političkih prava za Srbe u Bosni nego i ispravljanje svih grešaka koje

⁶¹⁾ Početkom 1942. god. formirana je Domobraska dobrovoljačka pukovnija, u koju su regrutovani Muslimani iz sjevernog dijela istočne Bosne (područje ograničeno r. Bosnom—Savom—Drinom—Sprečom), naročito sa područja velike župe Usora i Soli. Pukovnija je bila posadna jedinica hrvatskog domobranstva, stalno stacionirana u tuzlanskom bazenu, a njen osnivač i komandant domobranski bojnik Muhamed Hadžiefendić, trgovac iz Tuzle. Pukovnija je popularno nazivana Hadžiefendićeva legija.

Dobrovoljno ili prisilno naoružane grupe Muslimana, koje su imale zadatak da brane muslimanska sela, nazivane su muslimanskim milicijom.

⁶²⁾ Zapisnik o toku pregovora održanih 30. 5. 1942. u Loparama. BH—X—480.

⁶³⁾ Naredba generala Fortnera od 10. 6. 1942, AVII 76—49/2—17.

⁶⁴⁾ GSP Ministarstvu hrv. domobranstva 2. 7. 1942, AVII 81—7/4.

su učinjene prema Srbima u Bosni od osnutka NDH⁶⁵). Wüst je pokazao razumijevanje za četničke uslove, isključujući zahtjev »da se sa teritorije Bosne uklone sve ustaše i legionari«⁶⁶), i obećao da će ih poslati na uvid njemačkoj višoj komandi u Beogradu. Nikakav formalni sporazum nije sklopljen, osim što je dogovoren da će ubuduće obje strane ostvarivati svoje međusobne kontakte preko zapovjednika IV bojne 8. pješačke pukovnije.

U isto vrijeme »došlo je do izvjesnih pregovora« i sa četnicima kojima je na čelu stajao Savo Derikonja⁶⁷). Mada su za ove pregovore pokazivali interes i organi NDH i četnici S. Derikonje⁶⁸), pregovori nisu u prvo vrijeme vođeni u pravom smislu te riječi. GSP je sredinom jula preuzeo novu inicijativu za pregovore. Sa njegovim uputama stigli su 15. jula u Sarajevo dr Badovinac i dr Savo Besarović, poslanik i bilježnik Hrvatskog državnog sabora. Oni su stupili u kontakt sa S. Derikonjom posredstvom njemu bliskih ljudi i predložili mu pregovore. Savo Derikonja je prihvatio ovu inicijativu i predložio da se pregovori povedu 26. jula u selu Hreši⁶⁹). Do ovih pregovora nije došlo po svoj prilici zato što im se usprotivio general Lukić, zapovjednik III domobranskog zbora u Sarajevu, obrazlažući svoje protivljenje uvjerenjem »da Savo Derikonja ne predstavlja veći dio ozrenskog četničkog odreda i da on nije podesna ličnost za pregovore«⁷⁰.

Iako pregovori predviđeni za 26. juli nisu održani i mada do zaključenja formalnog sporazuma između Save Derikonje i predstavnika njemačkih vojnih vlasti i organa NDH nije ni kasnije došlo, njihovi međusobni kontakti i saradnja nisu prestali. U tom pogledu su naročito njemački oficiri bili revnosni⁷¹), a i sam Derikonja je pokazivao spremnost za pregovore i saradnju⁷²).

⁶⁵) Štab Majevičke četničke grupe komandantu Drinskog četničkog bataljona 18. 7. 1942, BH—X—487.

Ovi zahtjevi su izloženi u vidu rezolucije. Štab Majevičke četničke grupe ih je u cijelosti citirao u pismu komandantu Drinskog četničkog bataljona, a S. Mićanović objavio u Glasniku arhivā i Društva arhivskih radnika BiH. IV—V/1964—1965, str. 273—274.

Najvažnija mjesta iz ove rezolucije navodi i predstavnik IV bojne 8. pješ. pukovnije u svom izvještaju od 20. 7. 1942. (Zb. NOR, IV—6, 146/378), koji je kao posmatrač prisustvovao ovim razgovorima. Prema tome, ne može se uzeti kao tačno tvrdjenje P. Morače da su predstavnici majevičkih četnika »tražili da ustaše napuste Istočnu Bosnu i da je Nijemci povjere njima«, kao i to da su ovi razgovori vođeni 20. jula 1942. (P. Morača, n. d., str. 95 — bilješka).

⁶⁶) Poslije ove izjave potpukovnika Wüst-a četnici su modifikovali svoj zahtjev i zatražili »da se sa teritorija Bosne uklone i razoružaju sve divlje ustaše..., da se legionari koji nisu pod domobranskim zapovjedničtvom nego na svoju ruku oružane skupine razoružaju« (Zb. NOR, IV—6, 146/378).

⁶⁷) AVII 52—40/1—3—22. Ovi četnici su djelovali sjeverno od Sarajeva, u području pl. Ozrena (sarajevskog), zatim istočnih obronaka pl. Zvijezde i zapadnih obronaka pl. Romanije sa centrom u s. Vučja Luka.

⁶⁸) V.: pismo štaba Bukovačkog četn. bataljona od 14. 7. 1942. Ustaškom taboru Semizovac, AVII 181—52/6—3.

⁶⁹) Kotarska oblast Sarajevo Šandoru Benaku, opun. ministru unutr. poslova NDH, 28. 7. 1942, AVII 200b—1/3—47—49.

⁷⁰) Isto.

⁷¹) V.: Zb. NOR, IV—6, 171/508—509.

⁷²) AVII 147—38/1—1.

Pregovore o saradnji vodile su i lokalne vojne i upravne vlasti NDH sa pojedinim nižim četničkim funkcionerima i komandantima. Takvi pregovori su obično imali za cilj da u okviru ovlašćenja koja su imali od prepostavljenih komandi urede pitanja međusobnih odnosa ili da riješe neka druga praktična pitanja⁷³⁾. Takođe su takvi pregovori vođeni i sa ciljem da se izradi osnova za saradnju u borbi protiv partizana⁷⁴⁾. Značaj ovakvih pregovora, po pravilu, nije prelazio okvire mesta ili opštine u kojoj su vođeni.

Šta, u stvari, znače ovi sporazumi i kakav je njihov pravi smisao?

Ranije smo istakli da je razvitak NOP-a u 1942. god., općenito uzevši, zaprijetio da najozbiljnije ugrozi pozicije njemačkog okupatora i, naravno, ustaša i četnika. Njihovi međusobni sporazumi o saradnji uslijedili su kao logična posljedica potrebe da se neutrališe zajednički protivnik. Međutim, sve zainteresovane strane — njemački okupator, ustaška NDH i četnici — nisu u svim aspektima ovog pitanja imale identična gledišta. Naime, svaka od njih je osim likvidacije NOP-a imala i svoje specifične političke ciljeve i interese, više-manje suprotne ciljevima i interesima druge strane, za koje je vjerovala da će ih ostvariti pomoću ovih sporazuma ili možda učiniti korak dalje na putu njihovog ostvarenja. Dokumenti nastali u toku pregovora vodenih za zaključenje sporazuma, kao i sami sporazumi, odražavaju postojanje ovih specifičnih interesa, a donekle i taktiku političke borbe za njihovo ostvarenje.

Njemačkom okupatoru je iznad svega bilo stalo da u istočnoj Bosni, kao i u drugim krajevima zemlje, ima mir bez obzira posredstvom kojih snaga će taj mir obezbijediti. Po njegovoj ocjeni, nije samo NOP, odnosno komunisti, koji su digli narod na ustanak, bio uzrok nemira, nego su njihovo pojavi doprinijeli i organi NDH, naročito oni niži, koji nisu poštovali integritet i osnovna prava Srba. Umiriti Srbe bilo je, po njegovoj ocjeni, moguće samo ako im se učine izvjesni ustupci. U tom smislu njemački okupator je izvršio pritisak na NDH, tražeći od pojedinih njenih organa da se koliko je moguće korektnije odnose prema Srbima, a i sam je činio takve ustupke tamo gdje se direktno sporazumijevao sa četnicima.

Mada su rukovodeći faktori NDH počeli shvatati, početkom 1942. godine, da donekle moraju izmijeniti svoj stav prema Srbima, oni u osnovi nisu bili spremni da prave razliku između »čisto srpske« tj. četničke i »partizanske« struje u ustaničkom pokretu. Smatrujući obje jednako opasnim, oni su se zalagali za njihovo uništenje. Tek pod pritiskom njemačkog okupatora, a i samih događaja, ustaško

⁷³⁾ Npr. pregovori o privremenom zajedničkom vršenju vlasti, odnosno o razgraničenju kompetencija u vršenju vlasti u Foči, vodeni 9. 6. 1942. između zapovjedništva dom. garnizona i komande četnika u Foči (AVII 78—29/9—2).

⁷⁴⁾ V. npr. izvј. VOZ-a od 12. 8. 1942. o održanim pregovorima između opštinskog načelnika u Stuparima, srez Kladanj, i predstavnika »Stuparskog bataljona« 25. 7. 1942. (AVII 78—23/10—1).

vođstvo je pristupilo sporazumijevanju sa četnicima. Prihvativši politiku sporazumijevanja, koja je u datom slučaju nužno prepostavljala i politiku djelimičnih ustupaka, ovo vođstvo je tražilo da četnici, sa kojima je ono sklapalo sporazume, priznaju suverena prava NDH. Sa svoje strane ovo vođstvo je prihvatiло soluciju da se Srbima omogući da uglavnom nesmetano žive na teritorijama na koje su se sporazumi odnosili. U nekim slučajevima Srbima su ovim sporazumima činjeni, u vojnem i samoupravnem pogledu, veći ustupci nego što je štab 718-te njemačke divizije smatrao opravdanim i korisnim. Ova činjenica je još neobjašnjena i iznad svega interesantna. Naime, počev od pomenute konferencije predstavnika vlade generala Milana Nedića i Privremene uprave istočne Bosne, uz prisustvo predstavnika njemačkih vojnih vlasti, održane u Beogradu 2—3. februara 1942. godine, mnogo se govorilo o mogućnosti da se uprava u istočnoj Bosni u potpunosti povjeri četnicima, odnosno da se istočna Bosna pripoji Nedićevoj Srbiji. Što je najvažnije, ni njemački okupator nije, kako izgleda, odbijao tu mogućnost, naravno, pod uslovom da ona u istočnoj Bosni obezbijedi njemu toliko potreban mir. Ostvarenje ove zamisli značilo bi za ustaško vođstvo gubitak istočne Bosne. Da do tog ne bi došlo, ono je moralo dokazati da je samo sposobno da u istočnoj Bosni zavede red i mir. Pošto je, vjerovatno, shvatilo da u tome neće uspjeti primjenom samo metoda sile i terora (tim prije što su i okupacione vlasti bile za to da se ovo pitanje riješi kombinovanjem vojnih i političkih mjera), moguće je da je ustaško vođstvo odlučilo da prilike u istočnoj Bosni pokuša sanirati davanjem ustupaka i to u obimu koji bi bio dovoljan da dâ željene rezultate. Na taj način ono se našlo na istovjetnoj poziciji sa njemačkim okupatorom, mada iz sasvim drukčijih pobuda.

Isto tako je moguće da je nagli zaokret ustaškog vođstva u pravcu sporazumijevanja sa četnicima i davanje velikih ustupaka u njihovu korist imalo za cilj da pospješi aktivnost četnika i na taj način njemačke vojne vlasti uvjeri da od četnika zaista prijeti opasnost. Uspije li mu ova taktika, ustaško vođstvo bi postiglo to da Nijemci i sami počnu tretirati Srbe kao nepouzdan i antidržavni elemenat i tako se u praksi saglase sa dotadanjom politikom i postupcima ustaša prema Srbima.

Zbog prirode i ciljeva svog pokreta i, naročito, zbog zločina koje su tokom 1941. godine izvršili nad narodom u istočnoj Bosni, naročito nad Muslimanima, četnici su protiv sebe imali, sem rijetkih izuzetaka, sve Hrvate i sve Muslimane. Sporazumi sa njemačkim okupatorom i NDH mogli su biti zgodno sredstvo da se bar donekle ublaži protučetničko raspoloženje tako što bi se pomoću ovih sporazuma razbio u tom pogledu jedinstven stav Muslimana i Hrvata. Polazeći od ocjene da su Muslimani, zbog svoje brojnosti, mnogo veća prepreka nego Hrvati ostvarenju njihovih ciljeva u istočnoj Bosni, kao i od toga da se pregovori vode i sporazumi zaključuju sa državnim organima NDH, četnici su pokušavali da stvore jaz između

Hrvata i Muslimana i tako Muslimane politički izoluju⁷⁵). Pri tom su se služili tezom o bliskosti hrišćanskih interesa. Na taj način četnici su mislili da će u izvjesnoj mjeri moći pridobiti Hrvate, odnosno približiti se njima, a s druge strane imati više-manje odriještene ruke u provođenju svoje politike prema Muslimanima. Upravo ovim ciljevima motivisan je zahtjev majevičkih četnika »da se od strane hrvatske vojske odmah razoružaju legija i milicija tj. naoružani muslimani u gore navedenom delu Bosne jer smatramo da su oni glavni krivci za sva zla koja su Srpskom narodu u Bosni nanijeta, kao da se i regularna vojska iz svih muslimanskih sela izvuče« — zahtjev koji su četnici postavili za vrijeme pregovora u Loparama (30. maja 1942) kao uslov za sklanjanje sporazuma. Na bazi uslova koje su obje strane izložile (30. maja) vođeni su 15. juna pregovori. Oni su nastavljeni 18. jula kada su četnici izjavili da »ostaju kod onih uslova koji su podnešeni predstavnicima Hrvatske vlade u pregovorima u Loparama dana 15. juna o. g.«, dakle kod uslova izloženih još 30. maja. Iz ovog proizlazi da su majevički četnici ponovo, u pregovorima vođenim 18. jula, postavili ovaj svoj zahtjev. Sta-više, oni su ga sada i proširili zahtjevom »da se sa teritorija Bosne uklone i razoružaju sve divlje ustaše i da ostanu ustaške bojne, da se legionari koji nisu pod domobranskim zapovjedničtvom nego na svoju ruku oružane skupine razoružaju«⁷⁶). Majevički četnici su isticali navodnu neprincipijelnost politike koju vode Muslimani tvrdeći da danas ubijaju Srbe, ali da će to sutra činiti i sa Hrvatima. Stoga su, kao uslov za sklanjanje sporazuma, zahtijevali da državne vlasti NDH prekinu saradnju sa Muslimanima i da se razoruža Hadžiefendićeva legija⁷⁷).

Nemamo podataka koji bi potvrdili da su ostali četnički odredi u istočnoj Bosni imali u ovom pogledu istovjetan stav. Najvjerovaltnije je da ovi odredi nisu postavljali slične zahtjeve zato što su u odnosu na Muslimane bili u znatno povoljnijem položaju nego majevički četnici. Naime, majevički četnici su u Hadžiefendićevoj legiji vidjeli izvor stalne opasnosti i zato su uporno zahtijevali njen razoružanje. Međutim, u području gdje su djelovali ostali četnički odredi istočne Bosne, ova legija nije postojala ili je bila po svojoj

⁷⁵) Nemamo namjeru ulaziti na ovom mjestu u analizu političkih odnosa između Muslimana i Hrvata u ist. Bosni, niti davati bilo kakvu ocjenu tih odnosa, jer to nije predmet ovoga rada. Zadržaćemo se isključivo na shvatanju kakvo su o tom pitanju imali četnici, koji su, to je jasno, polazili ne samo od želje da konfrontiraju Muslimane i Hrvate nego i od prepostavke da takva politika može imati izgleda na uspjeh.

⁷⁶) Zb. NOR, IV—6, 146/379.

⁷⁷) Zapisnik o razgovorima između R. Kerovića i Antuna Peterčića, predstavnika ŽRO Brod n/S, vođenim u s. Puškovec, opština Koraj, 2. 6. 1942, AVII 78—20/9—3.

snaži sasvim neznatna, pa su se četnici mogli osjećati superiornim⁷⁸⁾. Zato politička izolacija Muslimana nije u ovom području bila neophodna, pa četnici na njoj nisu ni insistirali.

Naglasili smo da je za četnički pokret u istočnoj Bosni bilo vrlo važno pitanje njegove legalizacije i priznanja četnika kao snage na koju okupator može računati i u vojnem i u političkom pogledu. Četnički pokret, međutim, mogao je pružiti usluge okupatoru jedino pod uslovom da mu se omogući učešće u vlasti. Praktično, to je značilo da se NDH odrekne vlasti u onim područjima istočne Bosne u kojima su četnici dotad dospjeli da stvore svoju vlast. Postignutim sporazumima ta vlast četnika je zaista i priznata. Sve funkcije državne vlasti na područjima utvrđenim sporazumima vršili su četnički komandanți ili od njih imenovane opštinske vlasti. Jedina obaveza četničkih komandanata i njihovih organa vlasti (opština) bila je da priznaju suverenitet NDH. Ovako utvrđen međusobni odnos podsjeća na srednjovjekovni odnos vazaliteta, s tim što vlast NDH nije ni bila niti je mogla biti suverena, budući da je narod nije priznavao.

Kako se iz izloženog vidi, u suštini sporazuma između državnih organa NDH i pojedinih četničkih komandanata u istočnoj Bosni jeste podjela vlasti. To potvrđuje način na koji su regulisana vojna pitanja i pitanje organizacije uprave na dotičnom području. Ovo je jasno i iz opisa toka pregovora, pa se na ova pitanja nećemo osvrтati⁷⁹⁾. Ukazaćemo samo na to kako su u sporazumima, gledano sa stanovišta podjele vlasti, tretirana ekonomска pitanja.

Ekonomskim pitanjima je posvećena velika pažnja, naročito od strane četnika. Predstavnici Majevičke grupe četnika na pregovorima u Loparama, 30. maja, zatražili su da se Srbi ponovo prime u upravnu i sudsku službu u Tuzli, Brčkom, Bijeljini i Zvorniku, što nije samo pitanje učešća u vlasti i javnim službama nego i pitanje neposrednog ekonomskog interesa određenih društvenih kategorija. U rezoluciji koju su za vrijeme pregovora (18. jula) predali potpukovniku Wüstu četnici su kao uslov za sporazum postavili niz zahtjeva koji idu za tim da Srbima zagarantuju ličnu i imovinsku bezbjednost i omoguće nesmetan kulturni, vjerski i ekonomski razvitak⁸⁰⁾. Najvjero-vatnije su ovakvi zahtjevi majevičkih četnika posljedica njihovih veza sa Srbima iz gradova, naročito Tuzle, čija je uloga u ekonomskom i u društveno-političkom životu ovog kraja bila znatna, kao i uticaja koji su ovi Srbi vršili na četnički pokret na Majevici. Interesantno je napomenuti da trebavski, ozrenški i zenički četnici nisu,

⁷⁸⁾ U proglašu »Svim miroljubivim muslimanima sreza Gradačackog od 17. 3. 1942. štab Trebavskog četničkog odreda je poručivao: »Ali upamtite još i ovo, da ustaška crna ruka nije više u stanju da nekažnjeno žari i pali Srbe, jer tu smo mi četnici, da za svaku srpsku kuću zapalimo celo selo neprijateljsko, a za svaku srpsku glavu, da srubimo s lica zemlje 100 neprijateljskih glava« (BH—P—1049). Proglas slične sadržine i sa istim smisлом »Muslimanima stanovnicima rejona Zen. četn. odreda« uputio je štab Zeničkog četničkog odreda prije 27. maja 1942. (BH—P—540).

⁷⁹⁾ O ovim pitanjima raspravljali su uglavnom svi autori koji su pisali o sporazumima.

⁸⁰⁾ Vidi S. Mićanović, Majevički četnici, str. 273—274 — rezolucija.

koliko nam je poznato, postavljali ovakve uslove za sklapanje sporazuma, niti se u potpisanim sporazumima njima daju takve garantije. To je svakako zbog toga što je poslovni svijet iz redova Srba u Doboju i Zenici bio slabije ekonomске moći i, analogno tome, vršio znatno manji uticaj na četnički pokret u okolini ovih mesta⁸¹⁾.

Odredbe potpisanih sporazuma kojima se regulišu materijalna pitanja daju stanovnicima područjâ na koja se potpisani sporazumi odnose ista prava u pogledu ishrane kao i ostalim građanima, zatim pravo zaposlenja na državnim i drugim javnim radovima, te pravo kretanja i razmjene dobara. Daleko je, međutim, značajnija činjenica da su samoupravna prava, koja su četnici na određenim teritorijama uživali na osnovu ovih sporazuma, u praksi značila pravo na iskorištavanje prirodnih bogatstava dotičnog područja, odnosno pravo ubiranja taksa za njihovo korištenje, zatim pravo da slobodno trguju, pravo ubiranja poreza i sl. Osim toga, s obzirom da su imali stvarnu vlast na svojim područjima, četnički komandanti su sklapanje sporazuma i njihovo sproveđenje u život uslovjavali zadovoljavanjem svojih ekonomskih zahtjeva. Više primjera govori da su četnici znali da iskoriste mogućnosti koje im je pružala situacija i prava koja su proisticala iz zaključenih sporazuma.

Savo Derikonja je u ljeto 1942. onemogućio zainteresovanim preduzećima eksploraciju šume u području na kome je imao vlast. On je državnim vlastima stavio do znanja da će silom spriječiti svaki pokušaj sječe i izvoza drveta prije nego što se u tom pogledu sklopi odgovarajući sporazum⁸²⁾. Takav sporazum Derikonja je sklopio 8. septembra sa predstavnicima štaba 718-te njemačke divizije i preduzeća »Hobag«. Ovim sporazumom Derikonja se obavezao na isporuku drveta i osiguranje pruge Ivančići — Ljubina⁸³⁾. Pregovorima o tehničkom provođenju u djelo ovog sporazuma, koje je vodio sa predstavnicima preduzeća »Hobag«, utvrđeno je da će četnici »biti plaćeni za svaki kubični metar drva koji pravilno stigne na stanicu⁸⁴⁾.

Istovremeno su predstavnici 718-te njemačke divizije sklopili sličan sporazum za isporuku drveta sa četnicima sa područja Han-Pijeska, koji su se obavezali na isporuku drva »na železničku prugu između spomenutog mjesta (H. Pijeska — R. H.) i Zavidovića⁸⁵⁾.

⁸¹⁾ Nemamo podataka o tome da li su, i ako jesu na koji način i u kojoj mjeri, Srbi iz Sarajeva uticali na držanje S. Derikonje u pitanju sporazumijevanja sa organima NDH.

Mada pitanje povezanosti četničkog pokreta u gradovima i selima ist. Bosne ne spada u okvir ovog rada, ono je od interesa ako se želi utvrditi: kakav je bio uticaj Srba iz gradova, naročito iz Sarajeva i Tuzle, na držanje pojedinih četničkih komandanata u odnosu na sklapanje sporazuma sa organima NDH.

⁸²⁾ AVII 183—55/2—3.

⁸³⁾ Izv. Ignjaca Olszewskog, oficira za vezu sa 718. njem. div. od 9. 9. 1942, AVII 69—11/7—2—4.

⁸⁴⁾ Marcello Cavalletti, vicekonzul Kralj. Italije u Sarajevu, Min. vanjskih poslova Rim 25. 9. 1942, AVII 153a—3/5—25—26. Ne znamo koliko je plaćan kubni metar drva i kojim sredstvima plaćanja.

⁸⁵⁾ Isto.

Duro Bižić, komandant Drinskog četničkog bataljona, postigao je 13. 10. 1942. godine sporazum sa predstavnikom štaba VI pješačke pukovnije iz Brčkog za isporuku drveta iz državne šume Kamenita kosa, nedaleko od Koraja, za potrebe domobranstva, Hadžiefendićeve legije i oružničke legije u Koraju⁸⁶⁾. Pet dana docnije, 18. oktobra, Zenički četnički odred je sklopio ugovor sa preduzećem »Našička« iz Zavidovića o uslovima sječe šume u šumskom reviru »Gostović«. Tim ugovorom »Našička« se obavezala da plaća 80 četnika po 1.500 kuna mjesечно »za osiguranje pruge i uopšte da odgovaraju za red firmanskog rada što se tiče u šumi⁸⁷⁾. Osim toga, »Našička« se obavezala da će na svojim šumskim radilištima zaposliti Srbe koji žive na teritoriji Zeničkog četničkog odreda, uzduž šumske pruge, uz pripadajuće sledovanje i redovnu platu, koja će biti identična platama što ih za istu vrstu posla daju druga preduzeća za eksploataciju šume⁸⁸⁾. Nekako u isto vrijeme sklopio je Zenički četnički odred ugovor sa Hrvatskim rudnicima i talionicama d. d. o radu krečane u Crkvici kraj Zenice⁸⁹⁾, a početkom novembra i ugovor sa Gradsom aprovizacijom u Sarajevu za isporuku gorivog bukovog drveta iz šumskog revira »Želečka rieka«. Ovaj posljednji ugovor je naročito interesantan s obzirom da se u njemu Zenički četnički odred pojavljuje kao prodavalac drveta koje je u svojoj režiji izradila Šumska uprava Nemila u toku 1941. godine, dakle kao prodavalac robe koja nije njegovo vlasništvo⁹⁰⁾. Osim što je prodao 7.000 prostornih metara drveta po cijeni od 40 din. po metru, Zenički četnički odred je po ovom ugovoru naplatio od Gradske aprovizacije u Sarajevu još 10.000 dinara na ime obaveze da Šumskoj upravi Nemila omogući da nesmetano obavi izvoz ugovorene količine drveta. Šumska uprava Nemila se obavezala da radnike koji će raditi na isporuci drveta zapošljava u sporazumu sa komandantom Zeničkog četničkog odreda i uz naknadu prema postojećim propisima NDH⁹¹⁾.

Ovakvi i slični trgovачki aranžmani ponekad su sklapani na bazi razmjene robe. Četnici su za drvo i poljoprivredne proizvode, najčešće za stoku, koju su prodavali njemačkim vojnim vlastima i vojnim vlastima NDH, dobivali municiju, koja im je bila potrebna. Bilo je i slučajeva da su četnici predavali njemačkim vojnim vlastima uhvaćene partizane, čime su doprinosili da ojača povjerenje ovih vlasti u četnike kao i da navedene poslovne aranžmane sklapaju u što povoljnijim okolnostima po sebe⁹²⁾.

⁸⁶⁾ AIRPS MF 7/306.

⁸⁷⁾ Ovim su, očigledno, četnici plaćeni da ne sprečavaju eksploataciju šume u pomenutom reviru, a ne zato što su učestvovali u sjeći i transportu drva.

⁸⁸⁾ AVII 148—53/10—1; 52—9/3—2.

⁸⁹⁾ AVII 52—9/3—2.

⁹⁰⁾ Po ugovoru »predaja drva ima da bude od ovlaštenog lica Zeničkog četničkog odreda, koje će odrediti Komandant istog odreda«, a »isplata drveta ima da bude na ruke blagajniku ovoga odreda brata Stojana Zekanovića, koji će biti snabdeven sa propisanom punomoći od strane komandanta Zeničkog četničkog odreda«.

⁹¹⁾ Zapisnik o zaključenju pismene pogodbe između Zen. četn. odreda i Gradske aprovizacije Sarajevo od 3. 11. 1942, AVII 150a—3/11—1.

⁹²⁾ AVII 177—9/2—4; 158—55/6—1.

Pojedini četnički komandanti su na svom području ubirali različite poreze i takse ili otvarali pijace. Tako je komandir čete Drinskog četničkog bataljona naplaćivao od Muslimana iz sela Janjeva, koji su radili u rudniku Ugljevik, »porez i propustnicu« u iznosu od 50 kuna mjesечно. On je isto tako naplaćivao porez »za prevoz šljiva«⁹³⁾. Najvjerovalnije je da su ovi radnici, kao i oni koji su prevozili šljive, prelazili preko teritorije koju je kontrolisao ovaj komandir, na osnovu čega je on i naplaćivao »porez i propustnicu«. 10% iznosa od prodatih šljiva ubirali su četnici »u selima na području oružničke postaje Jasenica«⁹⁴⁾, a 30 do 40 kuna po jednoj mte prodatih šljiva, jabuka, oraha i drugih vrsta voća četnici Zeničkog četničkog odreda⁹⁵⁾. Štab I bataljona Ozrenskog četničkog odreda izdavao je potvrde o vlasništvu stoke onima koji je prodaju (stočne pasoše) i na taj način ubirao određenu taksu⁹⁶⁾. Ništa nije moglo proći bez plaćanja poreza u korist četničke blagajne⁹⁷⁾ i pored toga što su četnici sakupljali od seljaka životne namirnice za svoje potrebe. Pijace su otvarali tamo gdje su one imale najviše izgleda na uspjeh, najčešće blizu gradova. Tako su četnici Ozrenskog četničkog odreda osnovali stočnu pijacu u selu Jablanici, nedaleko od Maglaja⁹⁸⁾, a četnici Zeničkog četničkog odreda pijacu u Zenici, na desnoj obali rijeke Bosne⁹⁹⁾. Na ove pijace su donošeni poljoprivredni i stočarski proizvodi sa teritorije koju su kontrolisali četnici, a namijenjeni su bili potrošačima iz susjednih gradova. Pošto su ove pijace bile jeftinije i bolje snabdjevene od onih u gradu, interes gradskog stanovništva za njih bio je veliki¹⁰⁰⁾. Sa svoje strane četnički komandanti su insistirali na tome da organi NDH dozvole trgovcima iz gradova da posjećuju ove pijace¹⁰¹⁾.

⁹³⁾ BH—X—493.

⁹⁴⁾ AVII 172a—41/7—1.

⁹⁵⁾ AVII 148—53/10—2.

⁹⁶⁾ AVII 71—12/2—4.

⁹⁷⁾ Komandir 3. čete I bat. Zeničkog četn. odreda pisao je 6. 11. 1942. nekom Lučiću, trgovcu iz Nemile:

»Prilikom obilaska našega rejona a u smislu zaključenih sporazuma da obavljamo red i držimo vlast na području ovoga ODREDA, pronašli smo nekolicinu ljudi da sijeku i ruše šumu u zv. Nemilskoj rijeci također duž pruge prema Begovu hanu, a o tome nas niko nije obavijestio od vaše strane da Vi siječete, niti je ugovor zaključen između VAS i NAS u pogledu te sječe.

Usled toga mi obustavljamo celi taj vaš rad, sve dotle dok nebujete sa nama napravili ugovor i potpisali sporazum u pogledu te sjeće« (BH—X—305).

⁹⁸⁾ AVII 71—12/2—4.

⁹⁹⁾ AIRPS, Neprijateljska dokumenta, 182/1942.

¹⁰⁰⁾ U svom izvještaju Glavnom ravnateljstvu za promičbu od 6. 11. 1942. Velika Župa Lašva i Glaž se žalila: »Ova roba prodaje se jeftinije nego što je ona na redovnoj zeničkoj pijaci i to zato što ne podliježe nikakvim državnim ni občinskim daćama. Razumljivo je da se time ne samo stvara podvojenost u gospodarskom obliku, nego da osjetljivo stradaju i fiskalni interesi države i občine...« (isto).

¹⁰¹⁾ »... tražimo slijedeće:

1) Da stočnim trgovcima iz Maglaja i okolice dozvolite posjećivanje pijace koja je osnovana u Jablanici, a koja bude svakog utorka« — pisao je 11. 6. 1942. štab I bat. Ozrenskog četničkog odreda (AVII 71—12/2—4).

Kako se iz izloženog vidi, osnovno pitanje u ovim sporazumima za četnike je pitanje vlasti i to u svim njegovim aspektima. Nekoliko navedenih primjera pokazuje da su četnički odredi, utvrdivši se vojnički u područjima u kojima su djelovali i dobivši samoupravna prava, u praksi najviše pažnje poklanjali izvlačenju ekonomske koristi iz novonastale situacije. Najviše koristi izvukli su komandanti odreda i njihovi neposredni saradnici. I komandanti i komandiri nižih jedinica, bataljona i četa, neograničavani u postupcima od svojih pretpostavljenih, također su imali znatnog udjela u sticanju materijalnih dobara. Valjalo je izvući što više i u tom pogledu, ako je moguće, potpuno istisnuti državne organe NDH¹⁰²). Ustupci su činjeni samo okupatoru, koji je u istočnoj Bosni i sam imao svoje ekonomske interese bilo neposredno bilo preko interesa preduzeća koja su kontrolisali njemački državljanji.

Iz ovoga što je dosad rečeno vidi se da se sporazumima željelo regulisati pitanje u kom je postojala potpuna saglasnost svih faktora zainteresovanih u pregovorima, pitanje zajedničke borbe protiv NOP-a, koji je u proljeće—ljeto 1942, kada je došlo do sporazuma, bio u istočnoj Bosni u izrazitoj defanzivi. O ovom pitanju postignuta je djelimična a ne potpuna saglasnost ne zbog toga što se partneri u pregovorima ne bi o tome željeli sporazumjeti, nego zato što je na putu potpunog sporazuma stajalo niz teškoća, koje su rezultirale iz činjenice da su osim zajedničkog postojali i posebni interesi i ciljevi partnera, ciljevi koji su se međusobno isključivali. Ukratko, bio je to pokušaj saradnje partnera čiji su ciljevi u nekim svojim aspektima bili dijametralno suprotni, zbog čega ih ni zajednički neprijatelj nije mogao u potrebnoj mjeri zbližiti. Jasno je da se ova okolnost morala odraziti na provođenje sporazuma u praksi.

III

U pogledu provođenja u život sporazuma o saradnji i ugovora o primirju nastale su ubrzo velike teškoće. Za to je bilo više razloga. Prvo, sporazumi i ugovori mahom su regulisali samo osnovna pitanja saradnje državnih organa NDH i pojedinih četničkih komandanata iz istočne Bosne u borbi protiv NOP-a i njihovih međusobnih odnosa. Sporazumima nije bilo, a niti je moglo biti, određeno na koji način će se u praksi, u svakom pojedinom slučaju, provesti pojedine odredbe. Takođe su uslovi provođenja pojedinih sporazuma bili donekle različiti. Osim toga, sa mijenjanjem opštih i lokalnih prilika i ovi uslovi su se mijenjali. S druge strane, tekstovi sporazuma nisu sadržavali preciznija objašnjenja súštine pojmovea kojima se u njima operiše, niti dometa i sadržaja odnosa koje sporazumi utvrđuju. Ove kategorije utvrđene su okvirno. Zato su se i mogle pojaviti nejasnoće

¹⁰²⁾ »... a za pučanstvo da će kod Nemaca urediti koji su dali pšenicu četnicima, da nemoraju davati državi, koliko im je određeno, već da im se u to uračuna i ono što su četnicima dali« (Oružn. postaja B. Rača Oružničkom krilnom zap. Brod n/S 18. 8. 1942, AVII 175—60/5—4.

u tom pogledu i na osnovu njih različita shvatanja duha i slova ugovora. Drugo, ako isključimo njemačkog okupatora, kao partneri u sporazumima o saradnji pojavili su se predstavnici dva ekstremna nacionalistička pokreta — ustaškog i četničkog — koji su se zbog nekih svojih ciljeva nužno morali konfrontirati. Sklapajući međusobne sporazume, predstavnici svakog od ova dva pokreta imali su u vidu i svoje separatne interese i ciljeve, koji su bili direktno upereni protiv interesa druge strane. Zato je razumljivo što su obje strane shvatale i tumačile duh sporazuma onako kako je najbolje odgovaralo svakoj od njih i u skladu sa tim shvatanjem nastojale da sporazume provedu u život. Štaviše, obje strane, a naročito četnici, često su postupale na način koji se nije mogao dovesti u sklad sa sporazumom preuzetim obavezama ili koji je značio najdirektnije kršenje odredaba sporazuma.

Polazeći od postavke da sklapanje sporazuma o saradnji i ugovora o primirju sa pojedinim četničkim odredima, prvenstveno onim u istočnoj Bosni, treba da obezbijedi umirenje srpskog naroda u dotičnom području i priznavanje, s njegove strane, »vrhovničstva Nezavisne Države Hrvatske« i vjerujući da su postigli to da četnici potpisivanjem navedenih sporazuma prekinu svoja neprijateljstva protiv vojnih i civilnih vlasti NDH i obavežu se da će ovima na svaki način pomoći u sređivanju prilika, odgovorni organi NDH su pokazali spremnost da ove sporazume provedu u život. Zapovjedništvo IV oružničke pukovnije u Tuzli sutradan po sklapanju primirja sa majevičkim četnicima naredilo je podređenim jedinicama da obustave »sve napadne akcije« i najoštije zaprijetilo svima koji samovoljno izvrše takve akcije ili pljačku, kao i njihovim neposrednim starješinama¹⁰³⁾. Ovakav stav prema provodenju u život sporazuma ubrzo je došao i sa najzvaničnijeg mjesta. GSP je, uzimajući u obzir iskustva stečena u dotadašnjim pregovorima sa četnicima u istočnoj Bosni i još nekim, a budući zadovoljan sa dotad postignutim sporazumima, izdao 26. juna 1942. generalno uputstvo za vođenje sličnih pregovora i ubuduće¹⁰⁴⁾. Ovim uputstvom je podržana i potpuno ozvaničena dotadanja politika i praksa sporazumijevanja sa četnicima. GSP je otisao i dalje kada je 30. juna 1942. godine, ponovo ocjenjujući dotad vođene pregovore kao uspješne i obavještavajući o tim pregovorima sve državne organe NDH, konstatovao da je potrebno »da izvršni organi i svi dužnostnici na terenu budu obaviešteni o načinu **svoga djelovanja** pri uvođenju primljenih obaveza u život«, te da je »radi toga nužno izdati podrobne upute na temelju obćih smjernica za sklapanje ugovora sa četnicima da bi se ugovori **de facto** i izvršavali« (podvučeno u dokumentu)¹⁰⁵⁾. Na ovaj način je GSP potvrdio, istina formalno, svoju riješenost da istraje u provođenju u život zaključenih sporazuma.

¹⁰³⁾ AVII 151—11a/28—1.

¹⁰⁴⁾ AVII 153—1/2a—3—10.

¹⁰⁵⁾ Raspis GSP-a 30. 6. 1942, AVII 87—4/3—1—2. Iz raspoloživih arhivskih dokumenata se vidi da su pojedina ministarstva NDH preduzela mјere u okviru svog resora u cilju izvršenja ovog naloga GSP-a.

Sa svoje strane četnici su najveću pažnju posvetili onim odredbama sporazuma kojim su regulisana njihova prava, kao i dužnosti organa NDH u odnosu prema njima. Djelimično smo to pokazali analizirajući ekonomsku stranu postignutih sporazuma. Raspoloživi podaci govore da su četnici pokazivali veliki interes i za neke druge aspekte sporazuma i da su u tom pogledu ulagali napore da što prije stvore uslove za njihovu realizaciju. Pri tom su pokazivali inicijativu ne samo komandanti odreda nego i niži četnički funkcioneri.

Predstavnici Trebavskog četničkog odreda su ubrzo poslije potpisivanja sporazuma sa organima NDH poveli pregovore sa predstavnicima vlasti NDH iz Gradačca o načinu i uslovima provođenja ovog sporazuma u život¹⁰⁶⁾. O sadržaju i rezultatima ovih pregovora (koji su vođeni u Ilidži kod Gradačca 3. juna 1942) ne znamo ništa određenije. Vjerovatno se oni u tom pogledu ne razlikuju bitno od pregovora vođenih između predstavnika I bataljona Ozrenskog četničkog odreda i predstavnika vojnih i civilnih vlasti iz Maglaja (na mjestu zvanom Bijela ploča u blizini Maglaja, 16. juna 1942. godine), na kojima je takođe raspravljanje o primjeni postignutog sporazuma¹⁰⁷⁾. Ovom prilikom su četnici izložili svoje konkretnе zahtjeve u kojima, osim već pomenutog zahtjeva da sreske vlasti iz Maglaja dozvole trgovcima stokom iz Maglaja i okoline da posjećuju pijacu koju su četnici osnovali u Jablanici, traže da se ne oduzima stoka vlasnicima, koji ovu dovode na pijacu sa pasošem izdatim od četničke komande, da ih vlasti NDH obavijeste šta je sa državnim potporama i rentama koje pojedinci sa četničke teritorije treba da primaju, zatim na koji način će stanovnici sa četničke teritorije dobiti sledovanje hrane i drugih životnih potreba. Takođe su zahtijevali da organi NDH kontrolisu propusnice koje četnička komanda izdaje stanovnicima sa svog područja, te da ovim ne dozvole ulazak u grad ukoliko ne budu imali propusnice, ili ako bi ove bile neispravne¹⁰⁸⁾. Za ostala pitanja sadržana u sporazumu četnici I bataljona Ozrenskog odreda nisu pokazali interes. Slična objašnjenja i zahtjeve izgleda da su zatražili odnosno postavili i četnici iz okoline Zvornika¹⁰⁹⁾.

Neovisno od ovih inicijativa četnika državni organi NDH su i sami uvidjeli potrebu da se razjasne neke odredbe zaključenih sporazuma. Oni su željeli da znaju ne samo kako treba postupiti u stvarima koje su bile predmet pomenutih zahtjeva četnika nego i u ostalim pitanjima provođenja ugovora. Takvo reagovanje izazvali su četnici, koji su samoinicijativno i samostalno organizovali svoje opštine, osnivali pijace, vršili propagandu, a i pljačkali i ubijali. Trebalо je odrediti kako da se u novonastaloj situaciji pride praktičnom uređenju odnosa sa četnicima. Ovaj je problem bio naročito akutan na području velike župe Usora i Soli, pa je na intervenciju ove župe Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH zatražilo od GSP da on:

¹⁰⁶⁾ AVII 78—47/9.

¹⁰⁷⁾ AVII 78—43/9.

¹⁰⁸⁾ AVII 71—12/2—4.

¹⁰⁹⁾ Min. unutr. poslova NDH GSP-u 16. 7. 1942, AVII 78—53/9—1.

izda jedno opšte uputstvo za primjenu i provođenje zaključenih sporazuma¹¹⁰).

Ovo uputstvo GSP nije uskoro uslijedilo. To dokazuju pregovori između predstavnika vojnih i građanskih vlasti iz Zenice i predstavnika Zeničkog četničkog odreda, vođeni u selu Vracima Gornjim 31. 8. 1942. Na ovim pregovorima, na kojima su obje strane iznijele svoja tumačenja nekih bitnih tačaka sporazuma, kao npr. onih koje se odnose na vršenje vlasti na ugovorom ograničenoj teritoriji, na pravo eksploatacije krećane u Crkvici i šume kod sela Bistrice, izdavanje propusnica stanovnicima sa teritorije Zeničkog odreda za odlazak u Zenicu i povratak iz nje, te pravo kretanja organa javne sigurnosti NDH na ovoj teritoriji, pokazalo se da su stavovi jedne i druge strane potpuno različiti, zbog čega su se obje strane saglasile »da zatraže merodavno tumačenje od nadležnih činilaca«¹¹¹). U međuvremenu su četnici nastavili da provode sporazume onako kako su ih oni shvatili, podstaknuti koliko željom da novonastalu situaciju što bolje iskoriste da bi učvrstili svoje pozicije i svoju vlast toliko, vjerovatno, i okljevanjem GSP da pomenuta pitanja razjasni i na taj način olakša provođenje sporazuma u život. Naime, četnici su neposredno poslije sklopljenih sporazuma obustavili oružana neprijateljstva protiv NDH, o čemu svjedoče neki izvještaji vojnih vlasti NDH¹¹²), ali se ni u kom drugom pogledu nisu obazirali na interes NDH i sporazume sa njenim organima. Stanovništву sa teritorije koju su kontrolisali zabranili su prodaju poljoprivrednih proizvoda na gradskim pijacama¹¹³), a umjesto toga osnivali su pijace na svojoj teritoriji. Seljacima koji bi svoje proizvode ponijeli na gradsku pijacu često bi, »po zaključku sjednice«, ove proizvode oduzimali. Zahtijevali su da vrše distribuciju sledovanja bez ikakve kontrole i učešća organa NDH¹¹⁴). Osim toga prelazili su na teritoriju izvan one na koju su se odnosili sporazumi, tamo vršili propagandu, tražili od naroda oružje, pljačkali ga i ubijali, napadali i ometali oružničke i domobranske straže i patrole, zabranjivali regrutovanim mladićima da idu u domobranstvo, onemogućavali rad državnih organa NDH, pa čak pokušavali da tamo uspostave svoju vlast¹¹⁵).

Protiv ovakvih postupaka četnika niže vojne komande i upravni organi NDH vrlo često su se žalili i tražili od svojih pretpostavljenih da intervenišu: »Od kako je sa tzv. četnicima u kraju oko Lopara sklopljeno primirje a sa tzv. Trebavskim četničkim odredom sporazum za suradnju, započeli su isti četnici odnosno pojedine Grupe zalaziti po Muslimanskim i Katoličkim selima naoružani... Molim da se kod nadležnih isposluje da ovi četnici Trebavskog odreda po-

¹¹⁰) Isto.

¹¹¹) Prepis Zapisnika konferencije održane 31. 8. 1942, AVII 147—38/2—2. V. i izvј. Zap. oružn. voda Zenica od 1. 9. 1942. Zap. 5. oružn. pukovnije, AVII 147—48/2—4.

¹¹²) AVII 147—5/1—1; 175—52/10—3; 78—52/10.

¹¹³) AVII 78—52/10.

¹¹⁴) AVII 78—53/9—7.

¹¹⁵) AVII 71—12/2, 71—31/5, 76—56/4—3, 78—19/10, 78—27/10, 78—47/9. 78—52/10, 78—53/9, 78—57/13—7, 147—5/1—1, 147—16/2—1—4, 147—42/2—1, 148—4/7; BH—P—1051, BH—X—932; AIRPS, Nepr. dok., 182/1942.

štiju ugovor o saradnji, a oni Loparskog kraja ugovor o primirju...«¹¹⁶). Ili: »Na području zeničkog i žepačkog kotara četnici i dalje vrše razna zlodjela i krivično kažnjive čine. Uobće ne pridržavaju se utanačenja sporazuma sa našim vlastima«¹¹⁷). Uskoro je Vrhovno oružničko zapovjedništvo NDH moglo konstatovati da »četnici postaju svakog dana sve drskiji i zaključiti: »iz svega se razabire, da su svi sporazumi sa četnicima bez ikakve vrijednosti«¹¹⁸). Na ovakve i slične žalbe i proteste četnički komandanti su ili odgovarali da »to rade nelegalni četnici«, oni na koje se zaključeni sporazumi ne odnose, i na taj način otklanjali od sebe svaku odgovornost, ili su izjavljivali da će tako postupati »sve dok hrvatske vlasti ne isporuče u njihove obćine što je pregovorima predviđeno«, čime su, u stvari, priznavali da ni sami ne ispunjavaju sklopljene ugovore.

Izvjesno je da je sličnog kršenja ugovornih odnosa bilo i sa druge strane, mada znatno manje¹¹⁹). Nezavisnoj Državi Hrvatskoj je bilo stalo da održi stanje stvoreno potpisivanjem sporazuma s obzirom na vrlo snažan razmah NOP-a u zapadnoj Bosni i Hrvatskoj u ljetu—jesen 1942. god. Stoga je ona nastojala da njeni organi ničim ne izazivaju četnike. Ovakav stav najbolje ilustruje držanje satnika Ritermana u pregovorima sa Savom Božićem, komandantom Trebavskog četničkog odreda, i njegovim saradnicima vođenim (na Ilijadi 29. 8. 1942) u cilju izglađivanja nastalih nesporazuma i one-mogućavanja budućih incidenata. Satnik Riterman je ovom prilikom izjavio da će se od strane hrvatskih domobranskih vlasti preuzeti sve mjere da se eventualni budući incidenti nad srpskim stanovništvom rješavaju »najbržim postupkom« i u tom smislu preuzeo ličnu odgovornost i dao garantije. Savo Božić nije pružio takve garantije, ali je dao »svoju častnu riječ« da će uložiti sve sile da spriječi incidente svojih četnika. Zanimljiva je činjenica da je on istovremeno predložio Ritermanu da se »za sada« obustavi pozivanje u vojsku Srba sa teritorije koja nije obuhvaćena sporazumom, jer da oni zbog toga bježe od kuće i tako izazivaju još veći nemir i zabunu među Srbima. On je isto tako predložio da se u interesu smirenja duhova ne provodi u djelo odredba o slanju u logore članova obitelji onih Srba koji odbijegnu od kuće¹²⁰). Ovi prijedlozi jasno govore o slabosti organa NDH i njihovoj nesposobnosti da kontrolišu situaciju u područjima van teritorije na koju se odnose sporazumi. Uostalom, sve što je ranije rečeno o aktivnosti četnika u tim područjima takođe govori o toj nesposobnosti organa NDH. Četnici su se koristili ovom okolnošću i često prijetili prekidanjem primirja ukoliko se ne uđovlji ovim ili onim njihovim zahtjevima, ucjenjujući na taj način

¹¹⁶) Zap. oružn. voda Brčko Oružničkom kril. zap. Brod 2. 9. 1942, AVII 147—42/2—1.

¹¹⁷) Velika župa Lašva i Glaž Glavnem ravnateljstvu za promičbu 6. 11. 1942, AIRPS, nepr. dok., 182/1942.

¹¹⁸) VOZ Ministarstvu domobranstva 12. 12. 1942, AVII 52—9/3—2.

¹¹⁹) O tome raspoloživa arhivska grada ustaško-domobranskog i četničkog porijekla pruža sasvim malo podataka.

¹²⁰) Zapisnik vođen na sastanku predstavnika vojnih i civilnih vlasti NDH i Trebavskog četničkog odreda, AVII 145—49/7—1—2.

organe NDH, koji su, svjesni svojih slabosti, po pravilu udovojavali takvima zahtjevima¹²¹⁾.

Pod znak pitanja dolazilo je i provođenje u život najvažnijih odredaba sporazuma, odnosno ugovora — o obustavljanju međusobnih neprijateljstava i zajedničkoj borbi protiv partizana — uslijed direktnih oružanih ispada jedne ili druge strane, odnosno uslijed nedovoljnog doprinosa četnika u borbi protiv NOP-a. Tako npr. neke grupe četnika Majevičke četničke brigade izvele su u nekoliko navrata, sredinom avgusta 1942., napade na njemačka vozila¹²²⁾, na što je Štab 718-te divizije preko p. pukovnika Wüsta energično reagovao: »Ako ma ko od četnika samo jedan metak opali na Nijemce, Hrvate, Miliciju ili Legiju onda će Njemačka vojska odmah preduzeti opšti napad na cijelu Majevicu tj. poslaće kaznenu ekspediciju...«¹²³⁾ (podvučeno u dokumentu). Ova prijetnja proizvela je snažan utisak na četnički štab, pa je on, osim što je naredio da se akcije obustave, saopštio p. pukovniku Wüsttu da je spremam da sa svoje strane održi primirje sklopljeno 30. maja pod uslovom da Nijemci ne razoružaju četnike¹²⁴⁾.

Za vrijeme vojne akcije protiv partizana u Semberiji došlo je, 10. oktobra 1942., do oružanog sukoba između ustaša koji su u toj akciji učestvovali i četnika koji su pripadali Bijeljinskom četničkom bataljonu. Kako su ovim sukobom narušeni odnosi uspostavljeni primirjem od 30. maja, to su u dva maha vođeni pregovori da se ti odnosi ponovo uspostave. Rezultat ovih pregovora bio je da su se i ustaše i četnici povukli sa svojih položaja, a putevi su oslobođeni za nesmetan saobraćaj¹²⁵⁾.

6. novembra vođeni su pregovori sa Ljubomirom Petrovićem, komandantom Brčanskog četničkog bataljona, u cilju »da se prekinu sukobi između naše vojske i četnika koji su sukobi u zadnje vrijeme izbili od strane četnika glede napadaja i ubijanja«¹²⁶⁾. Ne znamo kako su pregovori završeni, ali se zna da je Petrović krajem novembra izjavio »da smatra prekinutim primirje zaključeno sa našim vlastima...«¹²⁷⁾.

U akciji protiv partizana vođenoj na Majevici u prvoj polovini decembra 1942. god. učestvovali su domobrani i četnici Trebavskog odreda i Majevičke brigade. Ocjenjujući rezultate ove akcije, propagandni izvještač iz Broda smatrao je da »posljedak te četničke pomoći nije bio nikakav osim što su četnici na jednom mjestu

¹²¹⁾ AVII 76—12/4—31, 76—19/4.

¹²²⁾ Ove napade su izvršili četnici Podrinskog bataljona, »koji su protiv izdajničke politike svojih vođa« (R. Čolaković, n. d., str. 112).

¹²³⁾ Štab Majevičke četn. brigade komandantima bataljona 14. 8. 1942. BH—X—491. Štab brigade je pisao: »Dostavlja vam se prednje sa naredenjem da od danas nikakve akcije, ma i najmanje, ne preduzimate bez znanja i odbrenja ovog štaba«.

¹²⁴⁾ BH—X—492. Njemački štab je poslije pomenutih napada četnika zaprijetio da će ih razoružati.

¹²⁵⁾ AVII 101—16/4—1—2, 175—10/3—4—6.

¹²⁶⁾ Kot. oblast Bijeljina Vel. župi Posavje 9. 11. 1942, AVII 175—51/5—1.

¹²⁷⁾ Zap. 4. oružn. pukovnije Vel. župi Posavje 27. 11. 1942, AVII 175—18/1—1.

propustili partizane jer su po njihovoј tvrdnji bili znatno nadmoćniji»¹²⁸⁾.

Svi ovi podaci govore da je ostvarenje sporazuma između državnih organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni nailazilo na velike teškoće, čak i poslije povratka VI istočnobosanske brigade iz Srema na Majevicu i nekoliko njenih vojničkih pobjeda nad četnicima u toku novembra 1942. godine¹²⁹⁾. Zbog toga su pojedini ustaški funkcioneri u istočnoj Bosni izražavali bojazan u pogledu konačnih rezultata politike sporazumijevanja sa četnicima. Oni su često iznosili mišljenje da četnici iskorištavaju ugovore o primirju i saradnji da bi dobili pojačanja u ljudstvu i oružju, da četnici tobože izražavaju lojalnost vlastima NDH, a da se istovremeno srpskom stanovništvu prikazuju kao oslobođenci, zbog čega ih ono prihvata s najvećim oduševljenjem¹³⁰⁾. Osim toga, ustaše su se bojale da se u tako legalizovane četničke odrede ne infiltriraju komunisti¹³¹⁾, što bi, po njihovom mišljenju, predstavljalo najveću opasnost po interes NDH. Od septembra 1942. godine pa nadalje pojedini ustaški funkcioneri su izražavali mišljenje da sporazumi nemaju nikakav značaj za NDH i zalagali se za energičan zaokret u politici NDH u tom pogledu. Treba »u krajevima južno od Save rasčistiti odnos i držanje četnika prema našoj državi bezuslovnom kapitulacijom, jer su njihovi zulumi i nepoštivanje odredaba primirja prevršili mjeru...«¹³²⁾. Velika župa Usora i Soli je izvještavala Glavno ravnateljstvo za promičbu 12. novembra 1942. godine: »Što se tiče držanja četnika u ovim krajevima, ono nije bilo nikada podnošljivo ni kod onih koji su podpisali ugovor, a kamoli kod onih sa kojima pregovori nisu uopće vođeni. I dalje: »... utvrđujemo činjenicu: **dokle god i naše i**

¹²⁸⁾ AVII 76—56/4—3.

¹²⁹⁾ Kada se imaju u vidu činjenice koje smo iznijeli o tome kako se ova saradnja razvijala, onda se ne može uzeti kao potpuno osnovano, bar ukoliko se odnosi na ist. Bosnu, mišljenje P. Kačavende da je »ostvarena saradnja između administracije NDH i četničkih štabova u borbi protiv zajedničkog neprijatelja — narodnooslobodilačkog pokreta, razvijala se za sve vreme nesmetano i pored toga što su ustaše i posle potpisivanja sporazuma terorisali i uništavali srpsko, a četnici hrvatsko i muslimansko stanovništvo« (P. Kačavenda, n. d., str. 274), mišljenje koje je P. Kačavenda preuzeo od P. Morače (P. Morača, n. d., str. 26).

¹³⁰⁾ Zapisnik o izjavi Rudolfa Schnurra, satnika ust. tabora D. Klakar, 9. 6. 1942, AVII 71—12/2—9.

¹³¹⁾ V. pismo ust. logora Gradačac V. T. br. 50/942 ust. stožeru Posavje, AVII 71—12/2—8.

Zap. 4. oružn. pukovnije pisalo je u svom izvještaju od 30. 9. 1942. g.: »Nesmetano dolaženje partizanskih grupa iz područja Šekovića u područje četnika Majevičkog i Trebavskog odreda i neuznemirivano kretanje i djelovanje njihovo od strane četnika izaziva utisak da između jednih i drugih postoji izvjestan sporazum, ako ne o suradnji, a ono, u najmanju ruku, o trpljenju i nepobijanju jednih od drugih... Jer ne može se imati povjerenja u iskrenost držanja i uvjerenjivanja četničkih voda, koji takvo stanje trpe na svome području, nepreduzimajući protiv svog ideološkog protivnika nikakve borbene djelatnosti, a u isto vrijeme u zajedničkim akcijama naših i savezničkih snaga propuštaju iste kroz svoje pozicije i spasavaju iste od očiglednog uništenja« (AVII 147—41/3—23—24).

¹³²⁾ 4. oružn. puk. 5-oj oružn. pukovniji 30. 9. 1942, AVII 147—41/3—23—24.

Njemačke vlasti ne uvide da su za nas četnici isto što i partizani i da su jednako neprijatelji Nijemcima kao i Hrvatima ne može biti reda ni mira¹³³⁾ (podvučeno u dokumentu). Desetak dana docnije žalio se jedan od funkcionera ustaškog režima iz Bijeljine velikom županu župe Posavje: »Nikada se ona (IV istočnobosanska brigada — R. H.) neće moći iztrijebiti našim vojnim akcijama, pa ni drugačije dok je ovdje četnika, i dok oni imaju daleko veća prava nego mi. Oni neće pomoći iskreno našu državu, prije će pomoći partizane, a njihovo prisustvo onemogućuje svaki nadzor nad životom, radom i kretanjem po selima i našim oružnicima, i vojnim odredima i dobrom jernim drugim ljudima... Ovdje gdje se još držimo, ne traži se ništa drugo, nego samo ravnopravnost sa odmetnicima...«¹³⁴⁾.

Mada su neka od ovih mišljenja više bila eho neostvarenih želja za neograničenom vlašću nego realnih procjena situacije, nije isključeno da su ona, uzeta u cjelini, izvršila izvjestan uticaj na gledanje GSP na ovaj problem. Stekavši i sam ne baš tako pozitivna iskustva iz saradnje sa četnicima, GSP je nastojao da ostvari bolji uvid i unese više reda u pregovaranje sa četnicima. Predsjedništvo vlade NDH je, »pozdravljujući svaki pokušaj smirenja«, odlučilo da ubuduće »nитко без posebnog nadležnog ovlaštenja ne može i ne smije sa četnicima voditi pregovore i sklapati obvezatan sporazum«. Predsjedništvo je odlučilo da cijelokupnu politiku saradnje sa četnicima zasnuje na solidnjoj osnovi, u kom cilju je osnovan specijalni ured (»Odsjek X«) pri Ministarstvu unutrašnjih poslova, kojem je povjereno vođenje brige o pregovorima¹³⁵⁾. Ubrzo su sa ovim odlukama i uputstvima Predsjedništva vlade upoznati svi zainteresovani organi¹³⁶⁾, a velikim županima stavljeno je u zadatku da i sami u tom pogledu pokažu potrebnu inicijativu i aktivnost¹³⁷⁾.

Sa svoje strane njemački okupator je, zahvaljujući svojoj snazi, reagovao mnogo brže i efikasnije na sve pokušaje i pojave kršenja odredaba sporazuma i ugovora o primirju. Istina, on nije ostvario pomenutu prijetnju upućenu na adresu majevičkih četnika sredinom avgusta, jer su četnici prestali sa ispadima i izjavili da će se pridržavati primirja, ali je zato mnogo energičnije istupio prema istim ovim četnicima za vrijeme svoje akcije na Majevici, od 16. do 21. decembra, kada je neke od njih razoružao i odveo na rad u Njemačku¹³⁸⁾. Svakako, ovakav postupak njemačkih komandanata bio je rezultat nagomilanog nepovjerenja u četnike sa Majevice poslije prelaska Jablaničkog četničkog bataljona na stranu partizana, četničkog poraza u sukobu sa partizanima na Maleševcima, 28. 11. 1942. godine, kao i poslije izrazite neaktivnosti majevičkih i trebavskih četnika.

¹³³⁾ AIRPS, nepr. dok., 147/1942.

¹³⁴⁾ AVII 16—31/1—34—36.

¹³⁵⁾ Raspis Predsj. vlade NDH od 17. 11. 1942. i Zapisnik sjednice održane u Ministarstvu unutrašnjih poslova 4. 12. 1942, AVII 76—48/4—1—2.

¹³⁶⁾ Okružnica Min. unutr. poslova od 7. 12. 1942, AVII 153a—1/9.

¹³⁷⁾ AVII 155—47/4—2—3.

¹³⁸⁾ S. Popović, n. d., bilješka na str. 350. Slično je njemački okupator postupao prema četnicima i u toku 1943. g. u slučajevima kada se ovi nisu pridržavali sporazuma (V. AVII 70—6/7—1, 80—4/7—1, BH—X—934/2).

u borbama sa VI istočnobosanskom brigadom i Sremskim partizanskim odredom u prvoj polovini decembra 1942. godine¹³⁹⁾.

S vremenom su pojedini četnički komandanti počeli shvatati da samovoljni postupci, koje na teritoriji njihovih odreda i oko nje čine ne samo »nelegalni« četnici nego i pripadnici njihovih odreda, nanose ozbiljnu štetu njihovim interesima pa su nastojali da se takve akcije ubuduće izbjegnu. »Sa ovim samovoljnim radom pojedinaca, ovaj je odred izgubio povjerenje kod muslimanskog naroda, a Nemačke i Hrvatske vlasti uzele su oštar stav prema ovome odredu. Ovaj štab uložio je sve svoje znanje da se svi incidenti izglade mirnim putem«¹⁴⁰⁾. Mada ne raspolažemo sličnim podacima koji bi se odnosili na ostale četničke odrede u istočnoj Bosni i mada, zbog toga, nismo u mogućnosti da detaljno analiziramo promjenu u držanju četnika prema sporazumima, već ovaj podatak govori da je do ove promjene došlo krajem 1942. i početkom 1943. godine, u vrijeme kada su i njemački okupator i NDH zauzeli prema četnicima nešto ošttrijsi kurs i, što je još važnije, kada je Šesta istočnobosanska brigada povratkom iz Srema i pobjedom kod Maleševaca dokazala svoju superiornost u direktnom sukobu sa četnicima. Političke prilike u istočnoj Bosni, naročito u tuzlanskoj oblasti, od tada su se sve više razvijale na štetu četnika, pa je razumljivo da je njihova zavisnost od okupatora postajala sve veća. Stoga je razumljiva i njihova spremnost da ubuduće vode više računa o raspoređenju i interesima okupatora i organa NDH.

IV

Gоворити о резултатима споразума не анализирајући цјелокупну ситуацију настalu у истој Bosni sredinom i tokom druge polovine 1942. године прiličно је тешко. Споразуми су само један у низу фактора који су довели до те ситуације, па је и резултате, које су они специјално имали, тешко издвајати. Ипак, покушаћемо да о тим резултатима изнесемо неке основне констатације и очјене без којих излагање о споразумима не би било цјеловито и заокруžено.

Споразумима о сарадњи и уговорима о примирју прекинута су neprijateljstva između oružanih formacija NDH i njemačkih okupacionih trupa u istočnoj Bosni s jedne i četničkih odreda s druge strane: »Četničke akcije na području krila Tuzle i Doboja znatno su popustile, a osobito otkad je potpisana Ugovor o primirju sa četničkim odredom u Ozrenu. Od 15. lipnja vode se već pregovori sa odredom četnika na Majevici, па и то umiruje pravoslavce«¹⁴¹⁾. Slično izvještava 5. oružnička pukovnija za južni dio istočne Bosne sa centrom u Sarajevu: »Nakon sklopljenih sporazuma prestala su neprijateljstva između četnika i naših i savezničkih oružanih snaga«¹⁴²⁾. »Nakon

¹³⁹⁾ Isto, bilješka na str. 306.

¹⁴⁰⁾ Štab Zen. četn. odreda komandantu Ozrenskog korpusa 15. 2. 1943, BH—X—309.

¹⁴¹⁾ VOZ Ministarstvu hrv. domobranstva 23. 6. 1942, AVII 71—8/2.

¹⁴²⁾ 5. oružn. pukovnija VOZ-u 27. 6. 1942, AVII 147—5/1—1.

sklopljenog privremenog primirja između naših vojnih izaslanika i četničkih zapovjednika odreda Ozrenskog, Trebavskog, Borjanskog, te Majevičkog, grupe odane vojvodi Keroviću, od posljednjeg izvještaja pa do danas, nije bilo četničkih otvorenih akcija i napadaja protiv naših oružanih postrojbi¹⁴³⁾). Bez obzira na brojne teškoće u provođenju ovih sporazuma, na povremene incidente s jedne i s druge strane, pa i direktnе prepade i sukobe, uspjele su obje strane, kao ravnopravni pregovarači, da tokom cijele 1942. godine održe stanje stvoreno sporazumima. Na taj način su njihove snage, do zaključenja sporazuma paralizane u međusobnim sukobima, oslobođene za zajednički istup protiv NOP-a i njegove oružane sile.

Sklapanjem sporazuma postignut je relativan mir¹⁴⁴⁾ i izbjegnute su masovne represalije njemačkog okupatora i ustaša nad srpskim narodom u istočnoj Bosni. Ostavivši srpskom stanovništvu mogućnost oružane zaštite od ustaškog terora, kao i mogućnost više-manje normalnog privređivanja i razmjene dobara¹⁴⁵⁾, okupator je uspio da ovo stanovništvo, koje u istočnoj Bosni, izuzimajući gradove, čini većinu i koje je sačinjavalo najveći dio ustaničke mase u 1941. godini, u priličnoj mjeri pasivizira. Ovo stanovništvo je počelo da obnavlja svoje domove i da se prilagođava novoj situaciji, u kojoj nije bilo toliko izloženo fizičkom uništavanju, kao što je to bio slučaj u vrijeme dizanja ustanka 1941. godine¹⁴⁶⁾. Prihvatanje sporazuma i odnosa koji su ovim sporazumima uspostavljeni izgledalo je većini srpskog naroda kao najsigurniji put do obezbjeđenja i zaštite egzistencije¹⁴⁷⁾. Ovom uvjerenju najviše su doprinijeli sami četnici, čiji su komandanti, objašnjavajući narodu smisao i ciljeve sporazuma, isticali da su partizani ti koji izazivaju nerede, na koje Nijemci reaguju odmazdama nad srpskim narodom, što izaziva nepotrebne žrtve srpskog naroda, a da oni — četnici — žele mir i prosperitet srpskom narodu. Demoralizacija velikog broja Srba, koji su učestvovali u ustanku 1941. godine, znatno je izmijenila dotadašnji odnos snaga u istočnoj Bosni na štetu NOP-a.

Potpisivanjem sporazuma ojačala je vlast četnika u istočnoj Bosni. Mada su četnici pomoću pučeva u partizanskim odredima još ranije došli do pune vlasti na oslobođenim teritorijama, sada su oni

¹⁴³⁾ Oružn. krilno zap. Tuzla Vel. župi Posavje 12. 12. 1942, AVII 175—52/10—3.

¹⁴⁴⁾ Potpuni mir nije se mogao postići zbog protivrječnosti odnosa između potpisnika ugovora i zbog toga što je NOP, bez obzira na njegovu snagu, i dalje djelovao kao faktor »nemira«.

¹⁴⁵⁾ »Radi lojalnog držanja Ozrenskog četničkog odreda, zapovjednik IV pješačke divizije u Doboju odobrio je pravoslavnom pučanstvu sa područja Ozrena, da mogu nesmetano dolaziti u grad, donositi svoje proizvode na prodaju, a svim trgovcima je objavljeno da od istih robu mogu kupovati i prodavati« (Dnevni izvј. ŽRO Sarajevo za dan 30. 11. 1942, AVII 155—7/9—1).

¹⁴⁶⁾ Svetozar Vukmanović — Tempo, Sjećanje na razvoj NOB-e u BiH, Cetadeset godina — Zbornik sjećanja, knj. 5, str. 151.

¹⁴⁷⁾ »Osim toga je potpisani po izjavama navedene dvojice (Milana Arsića i Dušana Obrenovića iz s. Srednje — R. H.) mogao ustanoviti da su kako četnici tako i svi seljaci općine Ozrenske, grkoistočnevjere, skloni pregovorima, i da jedva čekaju da konačno dođe do sporazuma, da se mogu vratiti mirnom životu i nastaviti svoj težački rad« (Kot. oblast Sarajevo Šandoru Benaku 28. 7. 1942, AVII 200b—1/3—47—49).

tu vlast učvrstili. NDH i njemački okupator potpisivanjem sporazuma prećutno su priznali tu vlast i u praksi prepustili četnicima da je urede na način koji im najbolje odgovara. Oružje koje im je, po sporazumima, ostavljeno služilo je kao garancija da će se njihovo pravo na vlast poštovati. Učvrstivši na ovaj način svoju vlast na određenim teritorijama, četnici su počeli upravljati ne obazirući se mnogo na narod koji su željeli da predstavljaju¹⁴⁸⁾.

Jasno je, dakle, da su sporazumi NDH — četnici u istočnoj Bosni doprinijeli djelomičnoj pacifikaciji pobunjenog naroda, izvjesnom poboljšanju položaja NDH i, naročito, četnika, te slabljenju narodnooslobodilačkog pokreta.

Ali rezultati ovih sporazuma imali su ograničen značaj. Većina srpskog naroda u istočnoj Bosni, bez obzira što je prihvatile sporazume kao izlaz iz trenutnih teškoća, shvatajući s vremenom njihovo političko značenje, nije u krajnjoj liniji mogla da ih odobri. U sjećanju srpskog naroda još su živjeli zločini koje su ustaše izvršile nad njim, a emocije koje su se kod njega razvile na toj osnovi bile su suviše snažne da bi se njihov uticaj mogao neutralisati. Osim toga, teror ustaša nad srpskim narodom u istočnoj Bosni, mada smanjen, nije prestao. Zato je trajno odvajanje srpskog naroda od narodnooslobodilačke borbe, od borbe protiv okupatora i ustaša, bilo neizvodljivo.

Četnički komandanti imali su u vidu ovu činjenicu kada su sklapali sporazume. Štab Majevičke grupe četnika potudio se da ubrzo po sklapanju primirja objasni ovaj korak srpskom narodu na Majevici i opravda ga. U proglašu koji je tom prilikom izdao štab je energično odbio da je imao inicijativu u sklapanju primirja i da je izjavio lojalnost NDH i Paveliću, ali da je primirje prihvatio zato »jer su nama Srbima obećana sva građanska i politička prava, obećano nam je da će prestatи zulumi Turaka u našim selima, da će Legija i Milicija biti razoružana, čim bude potpisani konačni sporazum. Onda će biti pušteni i svi uhapšenici iz zatvora«¹⁴⁹⁾. Bilo je drugaćijih objašnjenja sporazuma, ali uvijek sa ciljem da se oni opravdaju kod srpskog naroda. Tako je štab Trebavskog četničkog odreda uvjeravao Srbe da će uskoro izvršiti »planski napad«, a na pregovore sa hrvatskim vlastima da je pristao jedino radi toga da bi se za ovaj napad što bolje snabdio hranom i municijom¹⁵⁰⁾.

¹⁴⁸⁾ »Od tada (od četničkog puča na Majevici 20. 2. 1942. g. — R. H.) su četnici na Majevici bili potpuni gospodari. Sklapanjem sporazuma sa NDH, njihovi komandanti su svoju vlast još više ojačali, postali su prave spahiće, ubirali porez, trgovali s Nijemcima i ustašama« (R. Petovar, n. d., str. 38).

Štab Zeničkog četn. odreda pisao je, 15. februara 1943. g., komandantu Ozrenskog korpusa: »Stanovništvo ovoga odreda sada već oskudeva sa hranom. Svakodnevno pristiže u ovaj štab do nekoliko desetina siromašnog stanovništva i traži pomoć za nabavku hrane. Ovaj odred nema mogućnosti da im ikakvu pomoć ukaže, pa smo se uverili da je srpsko stanovništvo razočarano i doveđeno u bezizlazan položaj« (RJH—X—309).

¹⁴⁹⁾ AVII 62—54/5—1. Zanimljivo je da je štab Grupe ovaj proglaš naslovio »Braćo Hrvati domobrani«, a potpisao se kao »Gorski štab Bosanskih četnika Bulky« (r. 9).

¹⁵⁰⁾ Izv. oružn. kril. zapov. Brod 5-oj oružn. pukovniji 28. 7. 1942, AVII 147—24/1—2.

Ovaj napor četničkih štabova da uvjere Srpski narod u opravdanost sporazuma nije mogao da spriječi unutarnja previranja i politička prestrojavanja do kojih je pod dejstvom sporazuma došlo u četničkim redovima već u ljeto 1942. godine. Narodu je postepeno postajalo jasno, svakako i pod uticajem političke aktivnosti NOP-a, da je relativni mir i spas od represalija plaćen prestankom borbe protiv okupatora i ustaša¹⁵¹⁾. Ovom saznanju je doprinijelo i to što su četnici, učvrstivši svoju vlast potpisivanjem sporazuma, povjerovali da je sada vrijeme da počnu uživati plodove svoga truda, pa su počeli da se i prema Srpskom narodu odnose bahato i neodgovorno. Zato su postepeno gubili oslonac u narodu, koji se u drugoj polovini 1942. godine počeo ograđivati od četničke politike¹⁵²⁾.

Četničko vođstvo ubrzo je osjetilo posljedice svoje politike. Gvoreci o sporazumima na međuodredskoj konferenciji bosanskih četničkih odreda, održanoj u Kulašima, srez Prnjavor, 1. decembra 1942. godine, Stevan Botić, delegat sa Trebave, rekao je: »Mi četnici demoralisani smo kao saveznici ustaša i Nemaca, a to tako da i London sam hvali partizane, a ne nas četnike. Mi smo silom prilika sklopili ugovor o primirju, ali danas se situacija menja da će se usporiti oslobođenje, a sa druge strane partizani postaju sve aktivniji prema ustašama... Treba da imamo na umu da s obzirom na današnju situaciju treba da zauzmemu drugi stav i da se borimo kao što to rade partizani pa da i mi uzimamo oružje, ja sam mišljenja da bi bilo potrebno da napadamo Hrvate, i da uzimamo oružje od ustaša...«¹⁵³⁾. Ovu izjavu jedva da je potrebno komentarisati. Njome se jasno izražava priznanje da se sklapanje sporazuma sa NDH za četnike pokazalo politički štetnim. Isto tako u izjavi se izražava bojazan da će politika mirovanja prema okupatoru i ustašama imati neželjene posljedice u borbi za vlast, gdje su, kako se u izjavi kaže, partizani u prednosti upravo zato što se bore. Interesantno je da se ni ovom prilikom nije plediralo za borbu protiv okupatora, nego samo protiv Hrvata i ustaša. Očigledno uvažavajući Botićevu mišljenje, konferencija je odlučila da se ostavi Glavnoj komandi da ona o ovome odluči, imajući u vidu prilike, a dotle da ni jedan odred ne može ni s kim voditi bilo kakve pregovore bez odobrenja komande bosanskih četničkih odreda¹⁵⁴⁾.

Sličan proces odvijao se među Hrvatima i, naročito, među Muslimanima istočne Bosne. Ne ulazeći u analizu stvarnog položaja Muslimana u NDH i politike koju su ustaše vodile prema njima, potrebno je konstatovati da ustaše u istočnoj Bosni nisu provodile teror i vršile zločine nad Muslimanima kao nad Srbima. S druge strane, četnici su u toku 1941—1942. godine izvršili brojne zločine nad Muslimanima istočne Bosne i uopšte su ugrožavali njihov opstanak na ovoj teritoriji. Osim toga, treba imati u vidu da je u 1941. godini postojala

¹⁵¹⁾ Kao što smo vidjeli, dešavalo se da grupe četnika, koje su smatrali da borbu treba nastaviti, vrše manje napade na okupatora i bez odobrenja svojih štabova.

¹⁵²⁾ S. Popović, n. d., str. 208—209, 250; P. Morača, n. d., str. 392—393.

¹⁵³⁾ Zapisnik međuodredske konferencije, BH—X—573.

¹⁵⁴⁾ Isto.

oružana saradnja ustanika istočne Bosne bez obzira na njihovo političko obilježje, što je takođe imalo uticaja na držanje Muslimana. Pa i docnije, kada je ova saradnja prestala, među Muslimanima istočne Bosne, svakako i pod uticajem ustaške propagande, ponekad su poistovjećivani partizani i četnici. Uglavnom iz ovih razloga učešće Muslimana u ustanku bilo je brojčano mnogo manje nego učešće Srba. Mnogi od njih, koji ni ranije nisu bili aktivni u političkom životu, primali su u ovakvim okolnostima NDH kao prisutnu činjenicu, kao trenutno najmanje zlo, mada ustaše u odnosu prema Muslimanima nisu dosljedno provodile politiku koju su zvanično proklamovale.

Međutim, sporazumijevanje NDH sa četnicima izazvalo je među Muslimanima slične, ako ne iste, reakcije kao i sporazumijevanje četnika sa NDH među Srbima. Muslimani su se najedanput suočili sa situacijom u kojoj se državna vlast, koju oni, makar i kao nužno rješenje, u većini prihvataju, sporazumijeva sa četnicima, prema kojima su se Muslimani odnosili isto kao Srbi prema ustašama. Zato su Muslimani bili protiv sporazuma sa četnicima i na njih su vidno reagovali. Navećemo nekoliko podataka o tome:

»Muslimani jako su zabrinuti, osobito u onim krajevima, u kojima dolazi do suradnje naših vlasti sa četnicima« — izvještavalo je Vrhovno oružničko zapovjedništvo 8. juna¹⁵⁵⁾. Zapovjedništvo 4. oružničke pukovnije 28. avgusta: »Narod na području južno od Save gleda sa puno nepovjerenja sklapanju primirja sa četnicima, jer im ne vjeruje i smatra se ugrožen i to sa pravom, što to neprestani napadaji četničkih banda kako na njihove živote tako i na imovinu dokazuje«¹⁵⁶⁾. Govoreći o tome da Nijemci pregovaraju sa četnicima, veliki župan velike župe Vrhabosna pisao je 19. septembra: »Ovo sve izaziva vrlo mučan utisak na naš narod, jer nemože nitko razumjeti da se sa tim zločincima pregovara a da ne budu pozivani na odgovornost«¹⁵⁷⁾. I tako redom, neprestano, sa svih strana¹⁵⁸⁾. Shvativši da sada ne mogu očekivati zaštitu od NDH i bojeći se da će potpisivanje sporazuma još više ohrabriti četnike, Muslimani, uglavnom iz onih mjesta gdje su zločini četnika nad njima u 1941. godini bili najteži, tražili su da im se dadne oružje kako bi se u slučaju potrebe mogli sami zaštititi¹⁵⁹⁾.

Mada ovi podaci nisu dovoljni da bi se na osnovu njih dao potpun odgovor na pitanje kakav je bio stav Muslimana istočne Bosne prema

¹⁵⁵⁾ AVII 52—40/1—3—22.

¹⁵⁶⁾ AVII 147—35/2—7.

¹⁵⁷⁾ Vel. župa Vrhabosna Predsjedništvu vlade 19. 9. 1942, AVII 155—12/7—1.

¹⁵⁸⁾ Ovo raspoloženje lijepo je okarakterisalo Zapovj. oružn. krila Sarajevo u svom izvještaju od 21. 9. 1942: »Pravo raspoloženje hrvatskog dijela naroda (pod ovim se podrazumijevaju Hrvati i Muslimani — R. H.) izgubilo je svoj oblik i utopilo se u moru pobunjeničkih nasilja. Narod se nosi gladi i oskudicom, a s druge strane trpi strah pred pobunjenicima koji posljednjih dana surađuju s njemačkim vojnim vlastima na području krila... Nemoć naših vlasti pred pobunjeničkim nasiljima koja se mahom izlivaju nad hrvatskim življem, ovom ubija vjeru za bolju budućnost« (AVII 147—11/3—9—10).

¹⁵⁹⁾ AVII 76—19/4, 80—18/6—1. Šesta istočnobosanska brigada nije mogla u to vrijeme da im pruži potrebnu zaštitu.

sporazumima, kao i kolika je snaga njihovog nezadovoljstva, koje se u navedenim podacima pominje, i kakvi su sve oblici njegovog ispoljavanja, ipak oni govore da su Muslimani bili zabrinuti zbog sporazuma. Pod njihovim uticajem pojačano je i ranije ispoljavano nezadovoljstvo Muslimana politikom ustaša. Pregovori sa četnicima pokazali su slabost NDH, pa je time još više poljuljan njen autoritet. NDH, makar koliko se trudila da sporazumima sa četnicima učvrsti svoje pozicije u istočnoj Bosni, upravo poslije ovih sporazuma počela je da gubi i ono malo uticaja koji je dotad imala¹⁶⁰⁾.

Sporazumi NDH sa četnicima odrazili su se na Hrvate u istočnoj Bosni slično kao i na Muslimane, mada političko previranje među Hrvatima, izazvano sporazumima, nije bilo tako intenzivno s obzirom da su oni bili pod snažnjim uticajem NDH.

S obzirom na to da je među Srbima i Muslimanima u istočnoj Bosni bilo pojave netrpeljivosti i prije II svjetskog rata i s obzirom na masovna ubistva jednih i drugih, koja su u toku 1941—1942. godine izvršili ustaše i četnici, a koja su stvorila zlu krv i još jače ih međusobno konfrontirala, Srbi i Muslimani su u međusobnom sporazumijevanju državnih organa NDH i četničkih komandanata vidjeli pokušaj saradnje sa onim snagama, koje su dotad najdirektnije ugrožavale njihovu egzistenciju. Zato su ovi sporazumi u istočnoj Bosni, možda više nego igdje, uslovili da se i Srbi i Muslimani postepeno sve više distanciraju od četnika, odnosno od NDH. S druge strane stizale su vijesti o uspjesima NOV-e i partizanskih odreda u drugim oblastima i pokrajinama Jugoslavije. Istovremeno je politička aktivnost KPJ u istočnoj Bosni bila usmjerena uglavnom u pravcu objašnjavanja narodu suštine sporazuma i posljedicâ koje oni imaju i koje mogu imati. Iстican je zajednički interes Srba, Muslimana i Hrvata u NOB-i, a protiv onih koji se sporazumijevaju. Na taj način je politika sporazumijevanja još više diskreditovana¹⁶¹⁾. U takvim uslovima i Srbi i Muslimani, a potom i Hrvati, počeli su ponovo, postepeno sve šire, da podržavaju NOP, odnosno da mu prilaze¹⁶²⁾. Sporazumi koji su, između ostalog, motivisani zajedničkim ciljevima u borbi protiv NOP-a i koji su doprinijeli da on u istočnoj Bosni privremeno još više oslabi, u krajnjoj liniji su djelovali u pravcu političkog, a potom i vojničkog jačanja NOP-a.

¹⁶⁰⁾ Predvodilac B. II (povjerljivo lice ustaškog režima) iz Tuzle, dajući ocjenu vojnopolitičkih prilika u Tuzli i okolini i komentarišući ciljeve muslimanske vojne organizacije zv. Zeleni kadar, pisao je 1. decembra 1943. g.: »Svima nama mora biti jednom za uviek jasno, da su muslimani počeli vrdati sa linije izpravne državne politike onog prvog časa, kada je Hrvatska Državna vlast sklopila pakt sa četnicima i iste službeno priznala i ako šutke, kao saveznike, te onog momenta kada su muslimanske mase uvidile da tu rabotu hrvatskih vojnih naročito hrvatskih domobranskih vlasti podržava njemačka oružana sila« (AVII 92—22/14—5).

¹⁶¹⁾ O djelatnosti KPJ u istočnoj Bosni u ovo vrijeme biće govora u posebnom radu.

¹⁶²⁾ Uvidjевši da svoje političke ciljeve neće moći ostvariti u okviru NDH i ne mogavši da prihvate NOP, neki muslimanski političari su počeli da ispoljavaju tendencije autonomnog riješenja položaja Bosne i Hercegovine u oslonu na Treći Rajh.

Summary

At the end of 1941 the national-liberation movement in east Bosnia developed intensively. Consequently, this area became the subject of the occupator's special attention. In the whole series of measures, undertaken by the occupator during the course of the first half of 1942, with the aim to block up the national-liberation movement and to disperse its armed forces, were the agreements on collaboration with the Chetnik detachments. For the policy of collaboration with Chetniks the occupator managed to win the Ustashi leaders of the Independent State of Croatia, as well. For their part Chetniks from east Bosnia accepted the policy of collaboration both with the occupator and the Independent State of Croatia. They accepted it because such a policy was promising a chance for the participation in the authorities.

Paving the way for the policy of collaboration, the German occupator practically worked on its carrying out into life. But the occupator mainly left to the Independent State of Croatia over to realize the agreements with Chetnik commandants, individually. At the end of Mai and in June the state authorities of the Independent State of Croatia came to the agreements with some of the Chetniks' headquarters on collaboration in east Bosnia, i. e. they made agreements on cessation of hostilities. With some others they established political contacts and carried on negotiations with them, but without formally drawn conclusions. The practice of collaboration continued in the second half of 1942, too.

These agreements fixed up the military collaboration between the armed forces of the Independent State of Croatia and Chetniks in their struggle against the national-liberation movement. By the agreements the distribution of authority between the Independent State of Croatia government and the individual Chetnik commandants was also accomplished. Chetniks were recognized to govern the areas of east Bosnia in which they had already established their own authorities before. The Chetnik commandants and their most faithful assistants made use of the right mainly for their economic enrichment.

The agreements were carrying into life with great difficulties because their actors were the representatives of two extreme nationalistic movements — Ustashi and Chetniks — which, owing to some of their own goals, were to be confronted. Besides, at the time when the agreements were being made and up to the end of November 1942, the military forces of the national-liberation movement in east Bosnia were rather insignificant, which made the agreements less necessary. Finally, the agreements had not, neither they could, foresee the ways by which, in each particular case, their individual directions could be carried out into practice. The conditions for carrying out each particular agreement also differed to a certain degree, and by a change of general and local conditions, these conditions changed, too.

The agreements gave determined results in spite of the difficulties born during their (agreements') carrying out into practice. They partly contributed to the pacification of the rising in arms people, to somewhat better position of the Independent State of Croatia, and, particularly,

to the better position of Chetniks, and, finally, to the decline of the national-liberation movement.

But the results of the agreements were of a small significance. The majority of the Serb population in east Bosnia, taking the political meaning of the agreements in gradually, could not approve them as a matter of fact. For that reason Chetniks gradually began to lose the support of the Serb population. The majority of the Moslem population showed signs of worry towards the agreements. Under the influence of the agreements, the previously expressed discontent of Moslems towards the Ustashi policy was reinforced. The Croats responded to the agreements in a similar way, although in a somewhat slower way. Meanwhile, it is necessary to point out that the political activity of the national-liberation movement and the news concerning the victories of the national-liberation army in other districts and regions of Yugoslavia were the reasons why Serbs, Moslems and Croats from east Bosnia gradually began to keep off and to separate from Chetniks and the Independent State of Croatia more and more, and they began to support the national-liberation movement again and to join it, but this time in a still broader way. In that way the agreements, in fact, led to the political and, hereafter, to the military consolidation of the national-liberation movement.